

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

2 • 1996 årg. 81

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.dr John Strömberg

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) • Max Engman • Derek Fewster
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Henrik Meinander • Beatrice Moring • Alexandra Ramsay
Henrik Stenius • Nils Erik Villstrand • Anna-Maria Åström

CAFE
Kafka

Svenska Teatern
tfn 171 380
049-797 593

Snabba bokleveranser
Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Redaktionen för Historisk
Tidskrift för Finland har
bytt adress. Meddelanden
om prenumerationer och
adressförändringar skall
riktas till den nya adressen:

Historisk Tidskrift för Finland
Historiska institutionen
Pb 4
00014 Helsingfors universitet

Finska ångslupsbolaget i S:t Petersburg

MAX ENGMAN

Lycklig den stad, som kan bjuda på vattenkommunikationer!
Och lyckligt är Petersburg som har Newa och kanalerna!

Iwan T. Aminoff, *S:t Petersburg* (Stockholm 1909), s. 286.

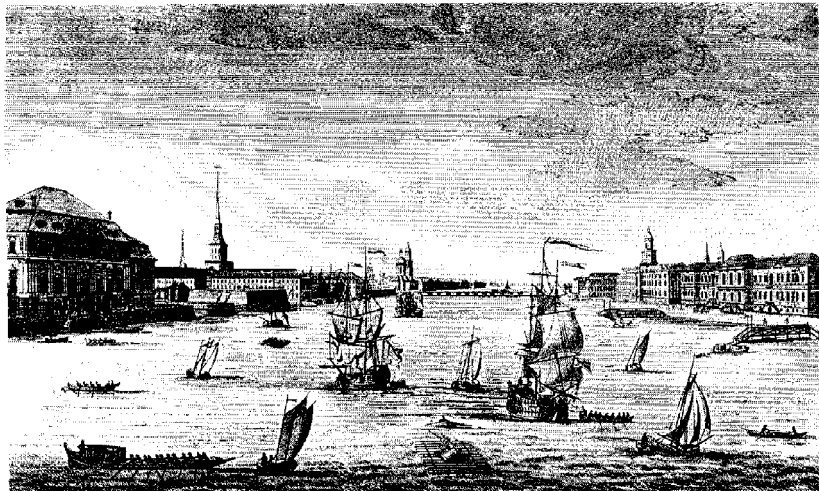
Från första dagen då flodfarten öppnades, sågos de små finska ångsluparna framglida på Nevans böljor, gifvande åt många trötta förvandrare tillfälle att för ett ringa pris litet få hvila sig och med detsamma komma ett godt stycke fram på sin vandringsstråt.

'Bref från S:t Petersburg', *HD* 10.5.1883.

Persontrafiken inom städerna bestod länge av privat vagn eller bärstol för den som hade råd och vandringar till fots för övriga. Ett masstransportsystem uppstod stegvis under 1800-talet med omnibussar, d.v.s. diligenser för stads trafik, i Paris och London i slutet av 1820-talet, och hästspårvagnar, i någon mån ångspårvagnar, i mitten av seklet. I Förenta Staterna innebar hästspårvagnen masstrafikens genombrott, medan övergången till billiga, allmänt tillgängliga stadstransporter för massorna i Europa skedde genom elspårvagnar i slutet av seklet. I Petersburg infördes hästspårvagnar relativt tidigt, 1860–1862, ett knappt decennium efter Paris och ett par år efter London. Elektrifieringen genomfördes däremot först 1907, långt efter Kiev (1892); även Moskva låg i detta avseende före huvudstaden.¹

Havstransporter har spelat en enorm roll för godstrafiken, men vattenleder har varit viktiga också för person- och godstrafik inom många städer, såsom

¹ John P. McKay, *Tramways and Trolleys. The Rise of Urban Mass Transport in Europe* (Princeton, N.J.), s. 4–28, 56, 68, 71–72, 201–202, 240. James H. Bateer, 'The Development of Public Transportation in St Petersburg', *The Journal of Transport History* 2 (1973–1974), s. 88, 92.

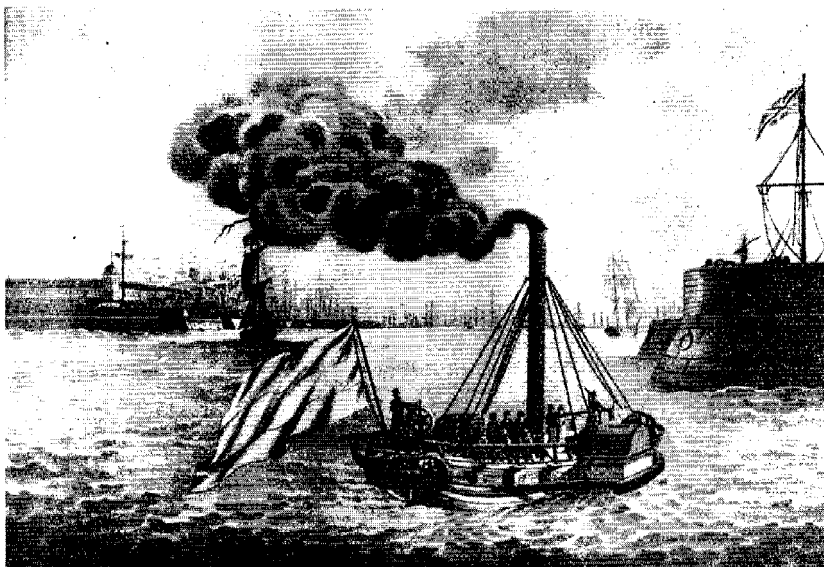
Nevan på kejsarinnan Annas tid: traditionella flytetyg från stora och små segelfartyg, slupar med tolv roddare och ekor till timmerflottar (I. Bozjerjanov, Kulturno-istoritjeskij otjerk zjizni S.-Peterburga za dva vecka, Sanktpeterburg 1903, s. 65).

Venedig och Amsterdam. För Petersburg i Nevadeltat och med en stadsplan som sedan Peter I lade stor vikt vid kanaler hade vattentransporter från första början en central betydelse. Avstånden var stora och floden en allfarväg inom staden. Den traditionella transportformen var bredbukiga öppna eller täckta roddslupar, med två, ibland upp till 12 roddare, vilka kryssade bland isflaken genast då isen gick upp. Enligt uppgift gjorde Nevans oroliga vatten, de dåliga båtarna och besättningarnas dryckenskap överfarterna till ett vägspel.²

Ångbåtstrafik inleddes tidigt; till Peterhof skeppades kring 1830 c:a 5000 passagerare per år. Skotten Beard, en pionjär inom många branscher, hade kring 1840 ett tiotal ångbåtar i passagerartrafik mellan staden och Kronstadt. Mängden av ångbåtar omnämns i många beskrivningar av Nevan, "dieser nach allen Richtungen von rauschenden Dampfern durchfurchten Riesen-

² H. L. von Attenhoffer, *Medizinische Topographie der Haupt und Residenzstadt St. Petersburg* (Zürich 1817), s. 27. J. G. Kohl, *Petersburg in Bildern und Skizzen* (Dresden & Leipzig 1841) I, s. 10, 39, II, s. 273, 359.

Uppsatsen har tillkommit som en biprodukt till min avhandling *St Petersburg och Finland* (1983) och senare utvidgats. Jag tackar Erik Amburger, Rainer Knapas, Matti Myllylä och Jorma Tuomi-Nikula för upplysningar.

Tidig ångbåt i trafiken på Kronstadt, litografi från 1820-talet (Otjerki istorii Leningrada I, s. 495, foto museiverket).

strom”.³ Det mest framgångsrika ångfartygsbolaget grundades av major Rafael von Haartman.

Projekt och koncessioner

Fridolf Rafael von Haartman (1839–1902) var ett av den kände läkaren, professorn och generaldirektören för medicinalverket Carl Daniel von Haartmans sammanlagt 24 barn med tre hustrur. Han och hans tvilling Alfred Mikael föddes som de sista barnen i generaldirektörens första äktenskap med Maria Franzén, dotter till diktaren Frans Mikael Franzén. Rafael gick liksom två av hans bröder den militära banan och började som underofficer vid livgardets finska skarpskyttebataljon. Han överfördes som fänrik till livgardets Ismailovska regemente, i vars led han deltog i kuvandet av det polska upproret 1863. Efter en kort tjänstgöring som generalguvernör Adlerbergs adju-

³ H.v. Lankeu & L.v.d. Oelsnitz, *Das heutige Russland I* (Leipzig 1876), s. 9. Emile Dupré de St Maure, *Russland wie es ist* (Leipzig 1830) I, s. 173, 177. Hugo Hafferberg, *St. Petersburg in seiner Vergangenheit und Gegenwart* (St. Petersburg 1866). Kohl, II, s. 44, 289.

tant 1866–1867 tog han avsked med majors grad och rätt att bära uniform – enligt egen uppgift blev han oense med generalguvernören om pressfrågan.⁴

von Haartman avlade 1870 kameralexamen och var 1870 tf förvaltare, 1871–1878 chef för finska tull expeditionen i Petersburg, en post till vilken han efter omröstning i senaten utnämndes från tredje förslagsrummet. Han övervägde en fortsatt karriär i tullverket, bl.a. att söka befattningen som chef för tullkammaren i Helsingfors och senare tulldirektörsposten. Efter avskedet från tullen i oktober 1878 blev von Haartman antagen som tjänsteman på extra stat vid statssekretariatet. På denna post kvarstod han till 1887 då han utnämndes till hedersledamot av styrelsen för barnasylerna i Petersburg.⁵

von Haartmans långa och mångskiftande bana kröntes med verkligt statsråds värdighet kort före han överraskande vid 62 års ålder avled vid sin tepp på Hotel d'Europe 1902. Han hade nära relationer till de högsta kretsarna, bl.a. genom sin hustru Alice Pinello, som genomgått Smolna-institutet; han var en tid kejsarinnan Maria Feodorovnas (Dagmar) ceremonimästare. Två söner var elever vid pagekåren och den tredje genomgick Alexanderslyceet. Politiskt var von Haartman svenskt och konstitutionellt sinnad, vilket bl.a. kom till i uttryck i hans förbittring över att Ordin inte bemöttes tillräckligt energiskt från finländsk sida, i hans försök att köpa positiv publicitet för Finland i *Novosti* och hans utrop till Mechelin 1890: "Under sanningens fana måste vi samla våra stridskrafter och du skall blifva vår general. Strid, strid! annat hjälper icke." Han deltog i fyra lantdagar och yttrade sig särskilt vid 1878 års lantdag då han förordade värnplikt till landets, men inte rikets försvar, och vid 1894 års lantdag i frågor rörande den ekonomiska lagstiftningen.⁶

⁴ Meritförteckning i BD 18/271 1871, RA. Rafael von Haartman (RvH) t. Tor Carpelan 21.10.1897, ÅAB med personuppgifter för *Carpelans Finsk biografisk handbok* (Helsingfors 1903), sp. 861–862, se även *Attartavlor för de på Finlands Riddarhus inskrivna efter 1809 adlade, naturaliserade eller adopterade ätterna* (Helsingfors 1942), s. 128.

⁵ Omröstningen stod mellan expeditören Edvard Nyman, som tjänstgjort tolv år i Petersburg, och von Haartman, som förordades av senator Leo Mechelin. I omröstningen stod fyra röster mot fyra och viceordförandens röst avgjorde; ärendet underställdes ytterligare generalguvernören, som instämde med dem som förordade von Haartman, BD 18/271 1871, ED prot. 25.4.1871, f. 1047–1050, 9.5.1871, f. 130, RA. Om planerna på fortsatt karriär inom tullen, se RvH t. fadern 1874–1875, von Wendt 4, ÅAB och t. Leo Mechelin 7.6.1890, Mechelin 21, RA. StS 126/1879, f. 39–41, RA. RvH t. Carpelan 21.10.1897, ÅAB.

⁶ *Martha von Haartman-Mees, Vinddriven* (Ekenäs 1972), s. 7–10, 28, 36, 63. *St. Petersburger Herald (StPH)* 18.2.1902. RvH t. Mechelin 7. o. 29.6.1890, Mechelin 21, RA. Erkki Sinkko, *Venäläis-suomalainen lehdistöpolemiikki 1890–1894*, Acta Universitatis

Rafael von Haartman (*Martha von Haartman-Mees*,
Vinddriven, Ekenäs 1972, s. 13)

Det var under tiden som tullförvaltare som von Haartman började ägna sig åt företag och under resten av seklet förekom han i en mängd affärssammanhang i Finland och fr.a. Ryssland – i slutet av 1880-talet uppges han vara köpman av andra gillet i Petersburg. År 1876 anhöll han om att få flytta ett krutbruk, för vilket tillstånd beviljats i Tenala, till Turpakoski i Sippola. Han var aktiv för att bygga ut villabebyggelsen i Terijoki sedan han 1892 låtit bygga Villa Alice. Den förening som han grundade, "Sällskapet för villalifvets ordnande i Terijoki", skapade inom ett decennium ett blomstrande villasamhälle. Han betecknas som bosättnings "själ", lockade vänner och bekanta och tog initiativ till vägbyggen och kasinot; Haartmansgatan bar vittne om hans insatser för senare generationer.⁷

Tamperensis A 76 (Tampere 1976), s. 30. Ld 1878, RoA prot. s. 1182–1184, 1260–1261. Ld 1894, passim.

⁷ ED prot. 1.11.1876, f. 19–20, RA. Senaten tog inte upp ansökningen till prövning eftersom RvH saknade tillstånd anlägga verk i vattendraget. *Terijoki. Kuvia ja kuvauksia entisestä kotipiitäjästä* (Lahti 1951), s. 95–96. Ester Kähönen, *Entinen Terijoki – kylämuistoja* (Kouvola 1982), s. 22. von Haartman-Mees, s. 12, 18. Som ordförande för sällskapet anhöll RvH om ett statslån för uppförande av byggnader vid Terijoki badanstalt, men fick avslag, ED prot. 6.3.1894, f. 194, RA.

År 1876, samma år som "Compagnie Internationale des Wagons Lits et des Grands Expresses Europeens" grundades enligt modell av Pullman, blev von Haartman en pionjär inom järnvägsväsendet genom att införa sovkupéer på järnvägen till Petersburg. Han anhöll om att få foga egna sovvagnar till nattåget som gick två gånger i veckan. Senaten biföll, men beslöt på inrådan av överstyrelsen för väg- och vattenkommunikationerna att kupéerna skulle reserveras enbart för förstaklasspassagerare. von Haartman argumenterade med hänvisning till erfarenheter utomlands att passagerarfrekvensen skulle öka om rätten utsträcktes till andra klass, vilket senaten accepterade. von Haartman grundade tillsammans med den kände affärsmannen, inspektören över Rysslands samtliga gevärsfaktorer och patronfabriker, generallöjtnant C.A. Standertskjöld, "Finska sofkupé aktiebolaget", vars ändamål var att "å järnvägarne såväl i Finland som utom landet betjena den resande allmänheten med sofkupéer".⁸

von Haartman var engagerad i ett flertal järnvägsprojekt; han besökte flera gånger Paris och andra städer för att förhandla med ett syndikat och utländska banker om finansieringen av en privat koncession för järnvägen mellan Helsingfors och Åbo; han hade bl.a. låtit utarbeta detaljerade tekniska och ekonomiska planer. År 1890 rapporterades att han ansökt om tillstånd att bilda ett aktiebolag som kunde överta byggandet av den sibiriska järnvägen. I slutet på seklet företog han järnvägsundersökningar på Krim för en bergsbana mellan Batschi Sarai och Jalta.⁹

Hösten 1892 var von Haartman involverad i planerna på att grunda en centralstation i Petersburg. Staden hade fem större järnvägsstationer och några mindre. Förbindelserna mellan dem var dåliga, Finska bangården fick en förbindelsebana till de övriga först vid tiden för första världskriget. Avsikten var att grunda ett aktiebolag som på egen bekostnad skulle bygga stationen

⁸ BD 53/326 1876, SD 572/71 1876, SD 1650/203 1876, ED prot. 9.3.1876, f. 226, 31.3.1876, f. 819–822, 25.4.1876, f. 1224–1225, 24.11.1876, f. 678–679, 15.12.1876, f. 1290. von Haartman ansökte om fribiljett i första klass med motiveringen att trafiken krävde ständig översyn; järnvägschefen tillstyrkte, men senaten beviljade efter omröstning endast biljett i andra klass så länge kontrakter gällde. En del av senatorerna ville helt förkasta ansökningen, medan en ville ställa villkoret att verksamheten inte fick inkräkta på von Haartmans tjänsteutövning, BD 243/380 1876, ED prot. 9.11.1876, f. 222–223, RA.

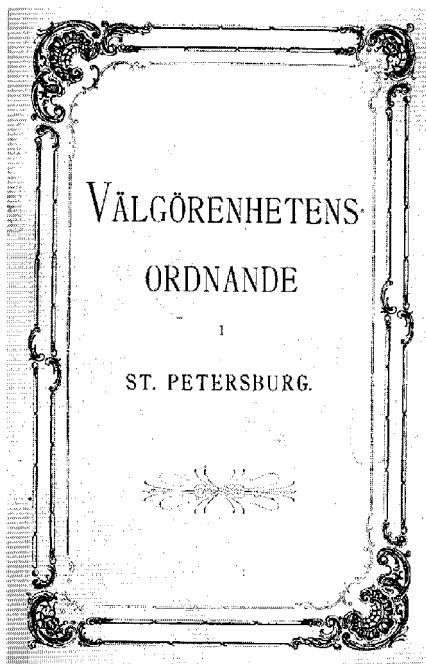
⁹ RvH t. Mechelin 14.2., 18.2., 22.4.1892, Mechelin 25, o. 9.5.1893, Mechelin 28, RA, och RvH:s inlägg vid lantdagen 1894, RoA prot., s. 170–172, 610, 1485 samt i andra järnvägsfrågor, s. 1036–1038, 1091–1092, 1095, 1103, 1105. *Finland* 28.4.1890. RvH t. Carpelan 21.10.1897, ÅAB. Paul Gustafsson, *Tie Dubrovkaan* (Helsinki 1987), s. 234.

von Haartman var kurator för barnemottagningsanatoriet och hedersledamot av styrelsen för barnasylerna i Petersburg, en del av kejsarinnan Marias stiftelser, där också hans son Leo tjänstgjorde 1911-1912 innan han överfördes till finansministeriet. Styrelsen tog 1887 initiativ till att von Haartman skulle tilldelas hovråds titel (StS 256/1888, f. 31-32, RA). Som styrelsemedlem införde han vid några asylers slöjd "efter finskt och svenskt mönster"; "saken blef å högsta ort mycket väl upptagen" och han uppmanades

att uttröna om de skandinaviska ländernas fattigvårdsväsende kunde tjäna som ett föredöme för reformer i Petersburg. I en skrift tillägnad drottningen av Danmark, framlade han 1893 på svenska och ryska sina erfarenheter från en studieresa till Köpenhamn och Stockholm och sina förslag. Han såg den lösa stadsbefolkningens bostads- och arbetsfråga som roten till moralisk och fysisk smitta. Saken kunde inte åtgärdas av den privata spekulationen och var inte heller ett åliggande för stadskommunen; den borde omhändertas av den privata välgörenheten, men inte såsom dittills av många sällskap och privatpersoner genom allmosor, vilka von Haartman såg som skadliga, förkastliga och demoraliserande, inte minst genom att de tillföll ovärdiga och yrkestiggare. I stället behövdes en stor plan.

von Haartman ville sammanslä alla organiserande välgörenhetsällskap och anstalter (utom de som tog hand om prostituerade) till en enda fri association eller bolag. På ett tidstypiskt sätt ville han organisera fattigvårdsväsendet på "ett praktiskt och rent affärsmannamässigt sätt", i form av ett aktieföretag, som t.o.m. kunde ge en liten vinst. Hans förslag avsåg en blandning av företag och "välgörenhetsarmé" med "allt igenom militärisk form och prägel". Organisationen skulle bestå av anställda och abonnenter, men dess bas vara tusentals medhjälpare, frivilliga "soldater", som dels skulle samla in medel, dels utforska behoven. Soldaterna behövdes för att kanalisera verksamheten: "I välgörenheten som i alla stora affärsföretag måste man vädja till massorna. Det är massorna, den stora allmänheten, som nu behärrskar verlden och det är den, som inom sig representerar arbetet och förmögenheten". Som ett komplement till detta "demokratiska" credo avslutade von Haartman med att uttrycka en förhoppning om HM Kejsarinnans höga beskydd.

mitt emot Statsbanken bakom Kasanska katedralen, en förbindelsebana och upprätthålla trafik utan statliga eller kommunala garantier.¹⁰

År 1895 bildade von Haartman ett slags holdingbolag, Firma R. Haartman & Co, ”för stiftande af diverse affärer och aktiebolag”. Följande år grundade han ett bolag för elspårvagnar och elektrisk belysning. Firman hade patent på ett franskt elledningssystem och framlade i mars följande år en offert på elspårvagnar på Voznesenskij prospekt och Gorohovaja. Bolaget hade även koncessioner i Nizjnij Novgorod och Sevastopol.¹¹

Järnvägs- och ångbåtstrafik

Vid årsskiftet 1872–73 fick von Haartman tillstånd att sätta upp ett bolag som med två ångslupar skulle trafikera mellan Vasiljevskij Ostrov, Peterstorget (bakom Isakskyrkan), Sommarträdgården och Finländska bangården. Avsikten var att trafiken skulle inledas i maj och företaget tog till en del sikte på järnvägspassagerarna på Finlandsbanan, eftersom Haartman arrangerat så att han kunde sälja järnvägsbiljetter i sluparna.¹²

Projektiden var inte von Haartmans egen, utan framlades redan i januari 1870 av Hackman & Co i Viborg och kommerserådet Feodor Tschetschulin i Helsingfors. De uppgav för senaten att de räknade med livlig trafik till följd av Finländska bangårdens centrala och förmånliga placering vid Nevan samt järnvägens dragning genom omtyckta villaområden. För att underlätta trafiken ville de bilda ett aktiebolag ”i syfte att förmedelst en regelbunden ångbåtskommunikation förena ett stort antal punkter i staden” med bangården. Med tio ”snabbgående snygga passagerarbåtar” avsåg de att trafikera mellan bangården och 16 punkter längs Nevan mellan Bergsinstitutet och Lilla Ohta så att turerna lämpades efter järnvägstidtabellen. För detta ”enligt all förmodan för jernvägs trafiken gagneliga företag” ville de emellertid ha ensamrätt till trafik under tio år, rätt att använda en del av järnvägens tomt och brygga samt ett arrangemang som gjorde det möjligt för passagerarna att köpa järn-

¹⁰ *Inkeri* 18.9.1892, 9.7.1893, 11.7.1893. James H. Bate, *S:t Petersburg, Industrialization and Change* (London 1976), s. 275–276. Styrelsen för ”Bolaget för jernvägs och ångbåts stadsstationer” fäste 1885 senator Mechelins uppmärksamhet vid att det ombesörjde transitotransporter och spedition i Petersburg till och från det inre av Ryssland och utlandet och även kunde betjäna Finlands industri, greve N. Lüttke t. Mechelin 12.7.1885, Mechelin 15, RA.

¹¹ *Inkeri* 28.3.1897. RvH t. Carpelan 21.10.1897, ÅAB.

¹² *Pietarin Sunnuntailehti (PSL)* 7.1.1873, *Pietarin Sanomat (PS)* 19.1.1873; som bolagets grundläggningsdag anges 21.2.1873 (g.st.).

vägsbiljetter i båtarna och vice versa. När Crichtons och Hagnäs mekaniska verkstäder ställde ut ångbåtar avsedda för flodfart vid industriutställningen i Petersburg sommaren 1870 kom planerna även ut i offentligheten.¹³

Senaten i Finland hade emellertid då redan avslagit ansöknings, även om järnvägsmyndigheterna var försiktigt positiva. Järnvägschefens adjoint i Petersburg, ingenjören Fridolin Stjernvall, som diskuterat planen med de sökande, ansåg att järnvägen och det tilltränkta bolaget hade sammanfallande intressen eftersom underlättandet av kommunikationen till järnvägen också skulle öka trafiken; planen var väl genomtänkt och hade alla möjligheter till framgång

helst det allmänt som dåligt erkända hyrkuskväsender i hufvudstaden och de ytterst bristfälliga och osnygga båtarna som nu existera på Newan, på långt när icke uppfylla ens de billigaste fordringar som publiken kunde hafva rätt att på desamma uppställa.¹⁴

Stjernvall ansåg att eftersom de sökande utarbetat affärsplanen borde de också få dra uteslutande nytta av den i tio år, i synnerhet då deras anseende borgade för att det inte var fråga om en börsmanöver av det slag som var vanlig i Europa och särskilt i Petersburg. Järnvägschefen Strömberg ansåg däremot att järnvägen inte borde binda sig för så lång tid och fick medhåll av järnvägsdirektionen, som ansåg att det visserligen i hög grad låg i järnvägens intresse att färden från de väl situerade och tätare bebodda stadsdelarna till villaområdena underlättades, men att monopol inte borde beviljas för mer än fem år. Järnvägsmyndigheterna såg fördelar med de föreslagna arrangemangen för biljettförsäljning, men ville inte sträcka sig längre än till att järnvägsbiljetter skulle kunna säljas i ångbåtarna. Senaten var tveksam; föredraganden pekade på att man borde undvika orsaker till missnöje i Petersburg; tomten ifråga tillhörde visserligen statsjärnvägarna, men låg dock ”inom en fremmande stads område”. Senaten gick alltså inte med på att bevilja de sökande ett monopol, men nog rätt att avgiftsfritt begagna landningsbryggan.¹⁵

¹³ Ansökning inlämnad 29.1.1870, SD 108/71 1870, RA. I pressen rapporterades på sommaren att supplikanterna erbjudit sig att trafikera på 17 landningsbryggor med 30 ångbåtar, *PS* 12.6.1870, *Hbl* 6.5., 4.6. o. 24.6.1870, *HD* 23.5.1870. Vid denna tid levererade flera verkstäder i Finland, bl.a. Wiborgs Mekaniska verkstad, där Hackman var ledande, ångare och ångslupar bl.a. för trafiken på Nevan. Örnulf Tigerstedt, *Huset Hackman. En wiburgensisk patriciersläkts öden 1790–1879 II* (Helsingfors 1952), s. 413, 416, 418, 421.

¹⁴ SD 108/71 1870, RA.

¹⁵ SD 108/71 1870, ED prot. 2.2.1870, f. 378, 18.5.1870, f. 325–328, RA.

Hackmans och Tschetschulins projekt gick om intet, men von Haartman utnyttjade idén; i denna mening var hans bolag en förlängning på järnvägen från Finland. Anknytningen till Finländska bangården var naturlig för tullförvaltaren von Haartman, men det fanns på ett mera allmänt plan en kommunikationsmässig och följaktligen ekonomisk "nisch" för trafik på och fr.ä. över Nevan. Det fanns få broar och mycket av den tvärgående trafiken sköttes med de traditionella roddsluparna. När Alexandersbron mellan Viborgska sidan och Litejnij prospekt 1879 ersatte en tidigare årligen slagen pontonbro blev den stadens andra fasta bro över Stora Nevan – efter Nikolaj-bron (1850) mellan Vasilij-ön och Engelska kajen. En fast bro, Troitskij-bron, förband Marsfältet med Petersburgska sidan först 1903. Sedan stadens första tider fanns det pontonbroar, bl.a. mellan Amiralitetet och Strelka, men de var hårt belastade trafikflaskhalsar. Trängseln medförde tidsförluster också för dem som använde egna ekipage eller de förhållandevis dyra hyrkuskarna. Det var på intet sätt exceptionellt att allmännyttig verksamhet omhändertogs av ett privat bolag, detsamma skedde t.ex. i fråga om gatubelysning och hästspårvägar.

Från slup till bolag

När Haartman fått tillståndet inledde han omedelbart sina förberedelser. Redan i början av februari 1873 annonserade han i *Pietarin Sanomat* efter en skeppare som utlovades 40 rbl/månad och några procent av vinsten. I början av maj anlände en "ytterst luxuöst inredd" ångbåt, som Haartman låtit bygga på Viborgs Mekaniska Verkstad. Den döptes optimistiskt till *Pervij (Nr 1)* och inledde den 17 maj trafiken på linjen Finländska bangården – Vasilij-ön. Den senare ändhållplatsen låg vid Palatsbron, där Haartman uppfört en ny brygga.¹⁶

Säsongen 1874 transporterade von Haartman redan 60 500 passagerare. Han hade beställt två ångslupar i Sverige och avsåg att beställa ytterligare en för nästa säsong. Bolaget var enligt uppgift mycket populärt på grund av möjligheten att köpa järnvägsbiljetter ombord; över 30 000 hade sålts till passagerare som uppskattade att de "icke behöfde trängas vid stationens biljettkassa".¹⁷

En tidning uppgav att von Haartman fick sitt trafikillstånd först "nach

¹⁶ PS 9.2.1873, PSL 13.5.1873, 24.6.1873. Tigerstedt, s. 425. Frågan om grundandet av ett ångbåtsbolag diskuterades 1872 i pressen, PS 19.5.1872, ÅU 19.9.1872.

¹⁷ PL 11.1.1875. HD 14.1.1875. *Wiborgs Tidning* 16.1.1875. *Inkeri* 27.12.1896.

Ueberwindung einer Unmenge von Schwierigkeiten"; ett brev till fadern belyser hans också senare återkommande svårigheter med stadens myndigheter, liksom även hans envishet:

Det mesta är dock nu undanstökat utom affären med härvarande stads styresmän. De äro svåra fåglar att plocka ty med den ena måste man vara si och med den andra så. Och bäst man hunnit resa sig efter en kullerbytta, är det en annan som stoppar benet för en och så ligger man der åter. Sen jag kom hem har jag redan legat ikull tvenne gånger, men är nu åter på benen. Så var det äfven ifjol. Hade jag efter första kullerbyttan dragit mig tillbaks hade jag nu alldrig ägt "Pervii" som i år inbringat 2.700 Rbl netto eller 25% å kapitalet.¹⁸

von Haartman avsåg i början av 1874 att köpa sex ångbåtar och bilda ett bolag; aktieteckning inleddes, men i april 1875 hade han skrinlagt planerna:

Denna vår har varit bråkigare än de förra genom öppnander af tvenne nya linier; och man kan ej tro hvad allt det ger bråk och arbete. Jag hade tänkt bilda ett aktiebolag för att kunna dela arbetet, men äfven vinsten med andra, men deraf kunde intet blifva emedan jag ville välja mina medintressenter. Jag håller derföre nu allt sjelf och kommer i sommar fyra ångbåtar att plöja Nevan och som jag hoppas rikta min ficka.¹⁹

von Haartman ville alltså behålla kontrollen, men ombildade i alla fall – sannolikt p.g.a. behovet av kapital för en expansion – två år senare företaget till ett aktiebolag. Tillsammans med kompanjonen från sovkupébolaget C.A. Standertskjöld och tvillingbrodern forstmästaren Mikael von Haartman, grundade han Finska Ångslups Depot Ab, vars ändamål var att "i mon af behof och efterfrågan i förlag hålla ett större antal ångslupar samt att dermed trafikera linier såväl utom som inom landet". Grundkapitalet uppgick till 1 milj. mk fördelat på tusen aktier. von Haartman emitterade 300 aktier av vilka han själv behöll hälften. Resten bjöds dock inte ut offentligt, utan såldes "för hand". Bolaget var registrerat i Helsingfors, men hade sitt kontor i Petersburg. Det leddes av en styrelse bestående av tre ledamöter, av vilka en var ordförande och verkställande direktör. Bolaget hade det efter Finska Ångfartygs Ab näststörsta aktiekapitalet av de ångfartygsaktiebolag som registrerades i Finland före 1895.²⁰

¹⁸ RvH t. C.D. von Haartman 14.11.[1874], von Wendt 4, ÅAB. *StPH* 13.2.1883.

¹⁹ RvH t. C.D. von Haartman 24.4.1875 samt 27.1. o. 5.3.1874, 17.2.1875, von Wendt 4, ÅAB.

²⁰ SD 150/241 1877, ED prot. 16.2.1877, f. 1021–1023, RA. *Wiborgs Tidning* 16.1.1875. *Morgonbladet* 15.4.1878. *HD* 14.1.1875, 14.4.1878. Per Schybergson, *Aktiebolagsformens genombrutt i Finland. Utvecklingen före 1895 års lag*, Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 109 (Helsingfors 1964), s. 76.

Redan två år senare önskade bolaget ändra sin bolagsordning. Den omedelbara orsaken var att bolaget erbjudits koncession på linjen Petersburg–Peterhof. För ändamålet behövdes två nya ångbåtar och en reservbåt samt en landningsbrygga, vilket krävde förhöjt aktiekapital. Man ville alltså fördubbla detta med möjlighet till en ytterligare ökning senare; vidare ville bolaget ha rätt att utdela dividend halvårsvis. Bolaget hade dessutom "naturaliserats" i sin verksamhetsomgivning så att man ville ange kapitalet i ryskt sedelmynt i stället för mark, trycka aktiebrevet på såväl svenska som ryska samt uppta den ryska officiella tidningen bland de organ där kungörelser om bolaget skulle införas (tidigare endast i Finland och Sverige). Vidare ville man i ändamålsparagrafen ersätta ordet "ångslupar" med "ångbåtar", utan att dock ändra bolagets namn.²¹

I senaten stötte ändringarna på motstånd. Statskontoret ansåg att skuldebrev och motsvarande förbindelser i utländskt mynt givetvis var giltiga i Finland, men att det var en stor skillnad mellan dylika tillfälliga förhållanden och den bestående grundvalen för ett affärsföretag. Ett bolag som funnit det fördelaktigt att domicilera sig i Finland borde inte tillåtas bestämma sitt grundkapital uteslutande i ett annat lands mynt. Dessutom var det ofördelaktigt och en förändring i själva grundvalen för bolaget om ett grundkapital i guldvaluta omvandlades till ett ständigt fluktuerande pappersmynt. Statskontoret såg frågan som en principalsak; om ändringen accepterades kunde det leda till uppkomsten av en mängd dylika bolag i östra Finland, men detta skulle medföra svårigheter för landets domstolar och risk för att ryskt sedelmynt skulle undantränga det finska myntet i landets östra delar. Statskontoret ansåg vidare att halvårskuponger stred mot aktiebolagslagen. Senaten var inte fullt lika alarmerad, men vägrade stadfästa ändringarna.²²

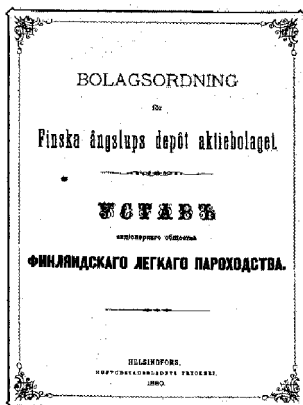
Bolaget fogade sig och ansökte på nytt med ändringen att aktierna skulle komma att "lyda å såväl finskt guldmynt som ryska rubel i guld". Aktiekapitalet skulle alltså höjas till 2 milj. mk (500 000 rbl) och med särskilt tillstånd av senaten ytterligare till 2,5 milj. Senaten accepterade ändringarna i denna form och den nya bolagsordningen trycktes på svenska och ryska.²³

Sex år senare vände bolaget sig åter till senaten, denna gång med en anhåll-

²¹ Bolagsstämmoprot. 7.8.1879, SD 1063/51 1879, RA.

²² Statskontorets utlåtande 28.10.1879, SD 1063/51 1879, ED prot. 17.12.1879, f. 1208–1211, RA. Samma dag (f. 1196–1198) vägrade senaten stadfästa bolagsordningen för Wuoksen ångbåtsaktiebolag med motiveringen att aktiekapitalet enbart faststälts i ryskt mynt.

²³ Bolagsstämmoprot. 10.1.1880, SD 124/69 1880, ED prot. 11.2.1880, f. 855–856, RA.

lan om en sänkning av aktiekapitalet. Linjen till Peterhof hade visat sig olönsam och bolagsstämman hade beslutit att sälja ångbåtarna och bryggorna. För dessa medel kunde bolaget köpa 600 av sina egna aktier och anhöll därför om en ändring av bolagsordningen så att kapitalet nedsattes med 600 000 mk. Säljarna krävde snabbt svar och någon årsstämma kunde därför inte hållas, men bolaget bifogade intyg över sin ställning och över att det inte hade skulder. Senaten fann ändringen skälig, men ställde villkoret att de inlösta aktierna annullerades och inom tre månader uppvisades hos notarius publicus i Helsingfors. Efter ändringen bestod kapitalet alltså av 1,4 milj. mk fördelat på 1400 aktier.²⁴

Vid bolagsstämmorna 1879–1880 uppgavs att det fanns 712 aktier, 1886 856. År 1879 var 538 aktier representerade och 1880 419 (tab. 1). Aktieinnehavet dominerades helt av Rafael von Haartman, som efter försäljning av aktier 1880 visserligen förlorat sin aktiemajoritet. Hans röststyrka vid bolagsstämman var givetvis inte lika stor, men 1879 företrädde han också sin tvillingbror samt Björklund och Due, vilket gav honom 19 röster av 34. Bolagets ombud i Helsingfors, sekreteraren vid statistiska byrån, magister Schauman, företrädde tvillingarnas äldsta bror, kejsarens tidigare livmedikus, geheimerådet Carl von Haartman. Bland aktieägarna fanns flera framstående läkare: Carl von Haartman, emeritusprofessorn K.F. von Willebrand och eo

²⁴ RvH:s odat. ansökning, bolagsstämmoprot. 8.5.1886, SD 1107/52 1886, ED prot. 5.11.1886, f. 147–150, RA.

Tabell 1. Vid Finska ångslupsbolagets bolagsstämmor 1879 och 1880 representerade aktier

	1879	1880
Kammarjunkare Rafael von Haartman	379	354
Geheimerådet Carl von Haartman	52	
Verkliga statsrådet K.F. von Willebrand	50	50
Forstmästare Mikael von Haartman	20	
Kapten G. Björklund	20	
Herr F. Due	11	
Överste Karl Toppelius	5	5
Magister K.F.J. Schauman	1	1
Herr W. von Frenckell-firma J.C. Frenckell		5
Eo prof. Fredrik Saltzman		4
	538	419

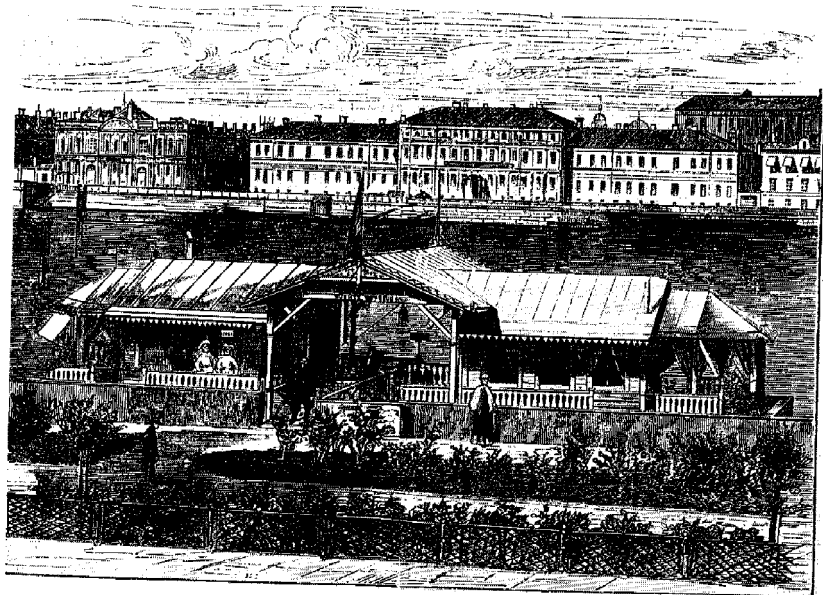
Källa: Bolagsstämmoprot. i SD 1063/51 1879 o. 124/69 1880, RA.

professorn Saltzman. Det är möjligt att det fanns ryska aktieägare som inte besvärat sig till Helsingfors eller utfärdat fullmakt, men deras andel av bolaget kan inte ha varit stor, år 1879 högst 174 aktier.

von Haartman var verkställande direktör fram till sin död då han efterträddes av I.I. Sjelepin som beklädde posten fram till världskriget. I styrelsen satt på 1880-talet flera finländare, bl.a. E. von Haartman, förste expeditionssekreteraren vid statsskretariatet C.E. af Frosterus, von Haartmans svärfar N.H. Pinello och H. Berg. I övrigt var styrelsemedlemmarna petersburgare såsom bolagets tidigare bokhållare A. Koch, N.K. von Fehleisen, O. von Strahlborn, W. Gendre, A. Knoop och N. Bayley. År 1890 inträdde arkitekten Julius Benois, direktörsadjoint vid första ryska försäkringsbolaget samt senast 1895 kaptenen A.A. Etholén, son till den tidigare guvernören över Alaska. Senare tillkom kartongfabrikanten K.I. Masse, som var styrelseordförande efter von Haartmans död; hans son Philibert var bolagets kontorschef under decenniet före världskriget. Med tiden fick styrelsen ett allt starkare ryskt inslag, före första världskriget var S.K. Budzynskij styrelseordförande, I.I. Sjelepin, A.A. Reinbott och D.I. Demkin styrelsemedlemmar.²⁵

²⁵ *Abrechnung und Bilanz der Verwaltung der Finnischen Dampfer-Gesellschaft für das Jahr (AuB) 1880 (Peterburg 1881) d:o 1881–1882, 1884–1886, 1890, Wiipurin Sanomat (WS) 11.4.1903, Wiipuri 12.4.1903. Fabritjno-zavodskija predrijatija Rossijskoj imperii (Petrograd 1914). Adresskalendrar. Borgåbladet 20.12.1910. En långvarig tjänsteman vid bolaget var Fritiof Engeström, ÅU 16.5.1942.*

En känd kaférestaurang, ett "schweizeri", hölls av tyska klubbens restauratör, finländaren Willman på Finska ångslupsbolagets pristan nära Vinterpalatset. Restaurangen, som allmänt kallades "Villmanstrand", gav bolaget hyresintäkter (Ny Illustrerad Tidning 15.3.1879, s. 88)

Verksamheten under det första decenniet

Åren 1877–1878 hade bolaget redan 10 ångslupar, alla efter modell av den första döpta till ordningstal. De trafikerade tre linjer, Haartmans första linje mellan Vasilij-ön och Finländska bangården, en linje mellan Vinterpalatset och Petersburgska sidan och en linje mellan Petersplatsen och Petrovskij-ön (vid Lilla Nevan inom Petersburgska stadsdelen). Den mest lönande linjen var den andra där tre ångslupar dagligen inbringade 225 rbl. Rekordet, 450 rbl, uppnåddes en söndag med fyra slupar. Då avgiften var endast 2 kop. innebar detta i medeltal över 11 000 sålda biljetter per dag. År 1880 säkrades denna linje och överfarten till Gagarinskij-distriktet genom ett nytt kontrakt på sex år; för att ernå detta överskred styrelsen den summa bolagsstämman anslagit, men försvarade detta med att kontraktstiden var dubbelt längre och ställningen stark:

Durch den zuletzt mit der Stadtverwaltung abgeschlossenen Contract bekam die Gesellschaft das ausschliessliche Ueberfahrtsrecht auf der ganzen Neva, von der Nicolai bis zur

Alexanderbrücke, während der verhältnismässig langen Zeit von 6 Jahren, und würde es in der Zukunft einzelnen Personen oder kleinen Gesellschaften schwer fallen mit unser Gesellschaft zu concurriren.²⁶

Förhandlingar pågick ytterligare om två långa överfartslinjer och tre nya sluppar hade beställts från Motala. Bolaget hade nu ensamrätt på tre år på all färning över Nevan och hade förutom ångsluparna vid särskilda överfartsställen en mängd av de traditionella roddsluparna, som bibehållit sitt utseende ända sedan Peter I:s tid; 1880 hade bolaget 179 dylika "roddbåtar". Bolaget investerade nu också i bättre bryggor. År 1876 uppförde det den första av sina nya landningsprämar, s.k. pristaner. De bestod av en nedre del av järn med lager och rum för personalen, medan övre våningen innehöll biljettkontor och väntsal. Följande år fanns dylika redan vid samtliga stationer; år 1880 uppgick antalet till 51. Bolaget började 1882 trafikera linjen mellan Palatsbron (Vinterpalatset) och Petersburgska sidan också på natten.²⁷

Trafik på Peterhof

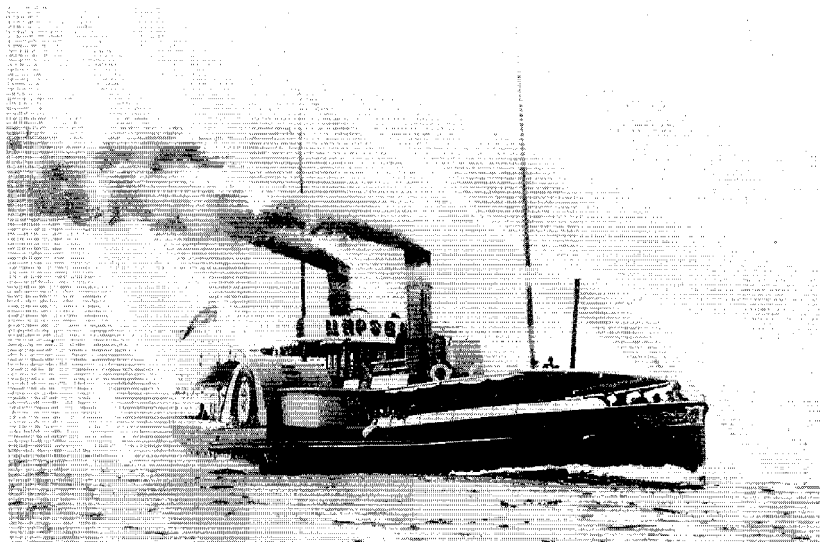
År 1879 övertog bolaget en helt ny och betydligt längre linje än de tidigare tvärs över Nevan. Det fick kejserlig koncession med ensamrätt att i 30 år ombesörja samfärdseln mellan Petersburg och Peterhof. Det bolag som tidigare upprätthållit trafiken hade enligt *Novoe Vremja* haft dåliga och farliga ångbåtar och saknades av ingen. Utvidgningen krävde nya investeringar och aktiekapitalet utökades. Aktierna bjöds ut också i Finland, men största delen torde ha tecknats i Petersburg. Kapitalet kom väl till pass eftersom bolaget omedelbart köpte tre ångbåtar (*Peterhof*, *Neva* och *Kockerill*) – tydligen av det gamla bolaget. De sändes till Åbo för att genomgå en grundlig reparation innan de sattes in på linjen. Samtidigt förvärvade bolaget linjen till Strelna och ångaren *Strelna*, tydligen främst för att på detta sätt komma åt dess kajplats vid Engelska kajen och för att ha en reservbåt. Dessutom beställde bolaget två nya fartyg i Sverige och räknade med att dessa skulle kunna göra turen en kvart snabbare än tidigare.²⁸

Följande år ansökte direktionen om att få ha musik ombord på båtarna till Peterhof på söndagar och helgdagar. Linjen var mycket väderkänslig; till följd av det dåliga vädret vistades den kejserliga familjen endast en kort tid i Peter-

²⁶ *AuB* 1880, s. 4.

²⁷ *HD* 25.8.1876, 27.6.1877. *St. Petersburger Zeitung* 21.9.1878. *Morgonbladet* 5.10.1878. *AuB* 1880. *Pietarin Wiikkosanomat (PWS)* 16.7. o. 25.6.1882.

²⁸ *HD* 26.10.1879, 4.12.1879, 6.12.1879.

Finska ångslupsbolagets hjulångare Tsarevna. Fartyget och systerfartyget Tsarevitsch byggdes 1880 på Lindholmens varv i Göteborg för Peterhof-linjen. Fartygets längd var 168 fot, bredd 21 fot och djupgående endast 6 fot. Det mätte något över 200 brutoton, hade hjulmaskinerier om 480 ihk med rörliga skovlar och gjorde 13 knop. Inredningen var elegant med matsalong och röksalong i "österländsk stil" (Fritz Scheel, Handelsfartyg från Lindholmen, Göteborg 1949, s. 62; bild i privat ägo).

hof och ingen musik spelade i parken; antalet sommargäster på datjorna var lägre än normalt. Det hade också visat sig att man hade behövt en vauxhall med restauration och förlustelser i Peterhof. Resultatet var något bättre följande år, även om regn förstörde trafiken under helgdagarna. Bolaget hade gett upp hoppet om Strelna-linjen och ville sälja fartyget, men om möjligt behålla kajplatsen.²⁹

I början av 1880-talet förekom uppgifter om att bolaget skulle inställa sin verksamhet eller dela sig i två aktiebolag. Ryktena berodde på svårigheterna med Peterhof-linjen, som bolaget avstod från 1886. Bolaget räknade med att affären gått på förlust, men det fick rörelsekapital för att återköpa sina egna aktier.³⁰

²⁹ PWS 10.7.1881. AuB 1880–1881.

³⁰ Hbl 28.12.1883. HD 20.6.1886. SD 1107/52 1886, RA. AuB 1886.

Trafik på Nevan

Bolaget inledde sin trafik på Nevan och linjerna där förblev länge de viktigaste. Den mest lönande tvärsgående linjen var i slutet på 1800-talet fortfarande linjen från Palatsbron till Petersburgska sidan. Avgiften var 2 kop. och från båda sidorna avgick båtar varje minut, alltid fullsatta. Den längsta linjen gick från Finländska bangården till Vasilij-ön kors och tvärs över floden med bryggor på vardera sidan.³¹

Bolagets linjer genomgick ständiga förändringar. År 1881 gav bolaget upp linjen mellan Troitskij-bron och klinikerna på Viborgska sidan, men förvärvade linjen mellan Nikolaj-bron och Tionde linjen på Vasilij Ostrov. Linjen till trädgården Bavaria ingav bekymmer för att den var så känslig för vädret.³²

År 1886 förnyade bolaget sitt tidigare kontrakt på överfarterna med ytterligare 12 år. Man erlade ett årligt arrende om 45 000 rbl. Kontraktet förnyades utan auktion, men i skarp konkurrens eftersom sex andra bolag ingivit ansökningar. Förutom persontrafiken skulle bolaget upprätthålla färjtrafik för hästar o.a. djur samt fordon och lass mellan Kalasjnikov-hamnen (spannmålshamn) och Ohta. År 1892 öppnades en ny tvärsgående linje mellan Sommarträdgården och klinikerna på Viborgska sidan.³³

Åren 1893–1894 anhöll bolaget med hänvisning till kontraktets bestämmelser i fråga om brobyggen om nedsättning av arrendet eftersom den nyöppnade bron mellan Vasilij-ön och Petersburgska sidan samt flyttningen av Troitskij-pontonbron medfört sänkta inkomster, bl.a på linjen mellan Palatsbron och Petersburgska sidan. Stadsstyrelsen ansåg dock att den uppfyllt kontraktets bestämmelser genom att anvisa bolaget två alternativa linjer och avslog ansökningen. År 1897 hyrde bolaget rätten till trafik på Stora Nevan mot förhöjt arrende för ytterligare 10 år framåt. Linjen till Finländska bangården var fortsättningsvis livligt trafikerad; ångbåtar avgick var 15 eller 20 minut och von Haartman gjorde ett försök att få järnvägsstationen flyttad till stranden, vilket skulle ha gynnat ångslupstrafiken.³⁴

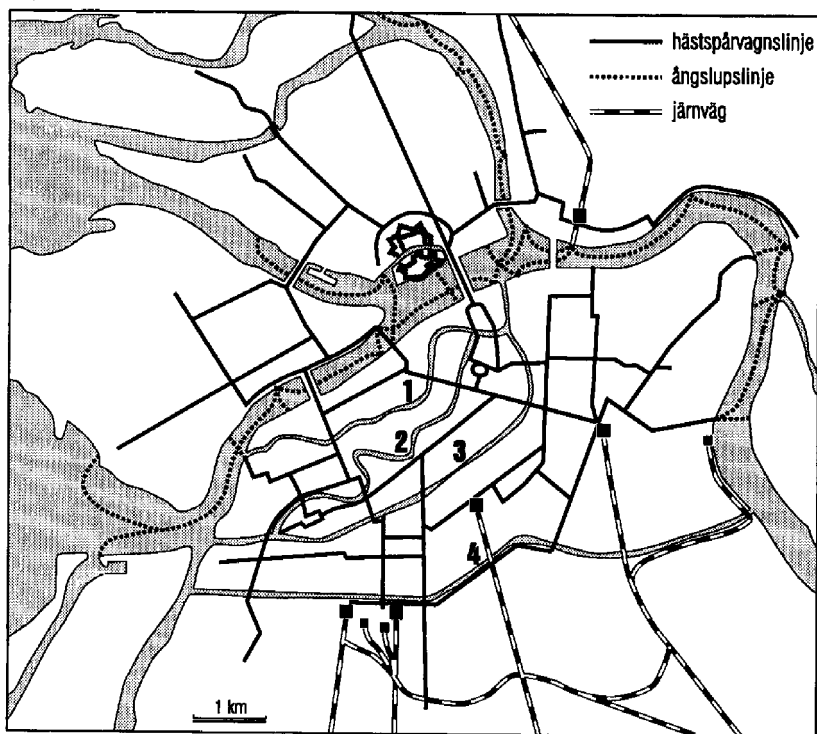
Trafiken på Stora Nevan utbyggdes med tiden med nya linjer. År 1897 planerade bolaget att inrätta en linje från Sommarträdgården till Stora Ohta, till Irinovka-järnvägens bangård. Stadsstyrelsen gick dock inte med på detta ef-

³¹ *US* 5.6.1887.

³² *AuB* 1880–1881.

³³ *Inkeri* 31.3.1886 o. 7.8.1892, *Hbl* 11.2.1886. *Ilmarinen* 15.4.1886. *AuB* 1886.

³⁴ *Izvestija S.-Peterburgskoj gorodskoj dumy (ISGD)* 116:21 (1894), s. 503–508. *Inkeri* 8.4.1894, 21.4.1895, 6.10.1895, 6.6.1897. *Gustafsson*, s. 210–211.

Finska ångslupsbolagets linjer samt hästspåravnslinjerna 1878 enligt Plan S.-Peterburga 1878). Kanaler: 1 Mojka, 2 Katarina, 3 Fontanka, 4 Obrodnjy.

tersom det skulle ha medfört avbräck för A.F. Sjtjotov, som skötte överfarten över Nevan med roddbåtar på detta ställe. Efter långvariga underhandlingar kunde bolaget dock öppna linjen följande år.³⁵

År 1898 anhöll bolaget att få utsträcka trafiken på Nevan till att omfatta en linje från 11 linjen på Vasilij-ön till Petersburgs hamn vid Nevans mynning på södra sidan. Entreprenörerna på övergångsställena motsatte sig den nya linjen, medan hamnstyrelsen önskade att trafiken också skulle omfatta Jekaterinovka-kanalen vid hamnen. Linjen öppnades på sträckningen Vasilij-ön (11 linjen) – havskanalen samma år.³⁶

³⁵ *Inkeri* 29.8.1897, 5.2.1898, 10.4.1898.

³⁶ *ISGD* 130:7 (1898), s. 534–542, 130:13 (1898), s. 1796–1773. *Wiipurin* 25.3.1898. *Inkeri* 26.6.1898.

Trafiken till Neva-öarna, Kamennyj, Krestovskij och Jelagin samt till Novaja Derevna (Uusikylä) på fastlandet kom igång redan före 1870. Passage-rarna bestod huvudsakligen av resande till sommarställena på öarna och till de kända sommarrestaurangerna Arkadia och Livadia. Trafiken gick längs Stora Nevkan, den nordligaste av Nevans mynningsarmar. Två trafikanter, "Nordliga bolaget" och Taivani (Taivanen) hade kontrakt på trafiken, men de resande var inte nöjda med de små ångarna, som ofta gick sönder. År 1871 gick bolagens kontrakt ut och åtminstone *Pietarin Sunnuntailehti* uttryckte förhoppningar om nya bolag med renare och bekvämare ångbåtar.³⁷

Öarna trafikerades dock fortsättningsvis av Taivani, men i slutet av 1880-talet ryktades att ett nytt bolag skulle grundas. I mitten av 1880-talet trafikerade ingenjören Robert Runeberg till öarna, men avstod från trafiken 1888. Samma år grundades ett nytt ryskt bolag som skulle överta trafiken.³⁸

Missnöjet var dock stort med bolagens "antedeluvianska fartyg"; fyra av åtta stod på grund av maskinernas dåliga skick i augusti 1888 och *Novoe Vremja* krävde att Finska ångslupsbolaget skulle överta trafiken, vilket skedde samma år. Tillfredsställelsen ökades ytterligare av att bolaget sänkte avgiften. Fartygen på denna linje var något större. *Nr 50* som byggdes 1888 kunde ta 150 passagerare. Under de följande åren byggdes flera nya fartyg för denna linje på bolagets varv.³⁹ Trafiken utvidgades så att fartygen avgick direkt från Fontanka till öarna, men i pressen kritiserades bolaget för att passagerarna fortfarande måste stiga om och att ångbåtarna var gamla och långsamma.⁴⁰

Några år senare planerade man att flytta avgångsplatsen för båtarna till Anitjskovska bron mitt i staden och i närheten av flera hästspårvagnslinjer. Avgifterna på linjen till öarna sänktes 1894 på sommargästernas begäran. År 1896 inleddes trafiken på Novoe Derevna genast vid islossningen utan att som tidigare vänta på att nöjesparkerna och restaurangerna längs rutten öppnades för sommaren. Följande år beslöt bolaget på anhållan av direktionen för Kustjärnvägen till Systerbäck att upprätthålla trafik mellan Anitjskov-

³⁷ *PSL* 20.6.1871.

³⁸ *PSL* 17.6.1873. *PL* 9.6.1878. *US* 5.6.1887. *Inkeri* 22.4.1888. Max Engman, 'Robert Ivanovitj Runeberg – ingenjör', *Festskrift till Johan Wrede 18.10.1995*, SSLF 594 (Helsingfors 1995), s. 81.

³⁹ *SiPH* 18.8.1888. *Inkeri* 26.8.1888, 4.11.1888. *US* 2.9.1888. *WS* 4.9.1888. *HD* 1.9. o. 3.9.1888. Jfr *Wbl* 8.11.1888.

⁴⁰ *Inkeri* 12.5.1889. *NPr* 29.6.1889.

bron och Novoe Derevna om vårarna och höstarna före och efter den egentliga sommartrafiken mellan Sommarträdgården och Strandbanan.⁴¹

Kanaltrafik

Bolaget trafikerade också på Petersburgs kanaler, som var utmärkta trafikarärer genom stadens centrala delar. Trafiken försvårades visserligen av vattenståndets växlingar och av att kanalerna användes för varutransport (vedlodjor o.a.). Trafik inleddes på Katarina-kanalen i början av 1880-talet; år 1882 köpte bolaget två slupar för trafiken, men resultat var mindre gynnsamt då säsongen omfattade bara 90 dagar på grund av lågt vattenstånd. Resultatet var bättre 1884 trots att en del av kanalen var avstängd på grund av byggnandet av Frälsar-kyrkan (platsen för attentatet mot Alexander II), vilket innebar att man inte kunde trafikera till den populära Sommarträdgården. År 1889 anhöll bolaget om att få höja avgiften från 3 till 5 kop. Højningen ledde till en konflikt med stadsstyrelsen och bolaget var redan betänkt på att upphöra med trafiken, men man enade sig om 4 kop. Då det år 1892 var aktuellt att förnya kontraktet avsåg bolaget att åter sänka avgiften eftersom den högre avgiften inte medfört ökade inkomster, utan sänkt passagerarfrekvens.⁴²

Bolaget planerade dock att lägga ned linjen helt och hållet, eftersom den gick med förlust, beroende på konkurrens från hästspåravnarna och på att trafiken ständigt avbröts på grund av vattenståndets växlingar. År 1892 då kontraktet gick ut erbjöd bolaget sig att fortsätta, men endast på villkor att kontraktet på samtliga dess linjer förlängdes med 10 år. Då staden inte gick med på detta, avstod bolaget från att förnya kontraktet. Linjen erbjöds nu åt högst bjudande, men inga hugade uppenbarade sig. Härefter aktualiserades planer på att fylla igen kanalen och leda vattnet i underjordiska rör. von Hartman ansökte om tillstånd att få bygga den spårväg som planerades på kanalen. Planerna förverkligades inte, utan några år senare erkände stadsstyrelsen behovet av ångbåtstrafik på kanalen.⁴³

År 1896 bjöds samtliga kanallinjer ut på auktion. Fem offerter ingavs, av vilka Finska ångslupsbolagets erbjudande om 15 000 rbl/år var fördelakti-

⁴¹ *Inkeri* 11.6.1893, 11.3.1894, 5.4.1896, 17.10.1897.

⁴² *AuB* 1882 o. 1884. *ISGD* 93:9 (1889), s. 718–735, 95:23 (1889), s. 53–55. *Hbl* 7.5.1889. *Inkeri* 2.6.1889, 30.8. 1891. Skildring av en resa i *ÅT* 31.7.1883.

⁴³ *Inkeri* 6.3.1892, 15.2.1892, 25.9.1892, 9.7.1893, 17.11.1895. B a t e r, *St Petersburg*, s. 275–276. S. P L u p p o v, 'Gorodskoe upravlenjic i gorodskoe hozjajstvo', *Otjerki Istorii Leningrada I* (Moskva-Leningrad 1957), s. 831.

gast. Eftersom bolaget hittills för den enda i bruk varande kanallinjen längs Fontanka betalat 4010 rbl/år innebar detta en betydlig tilläggsutgift och samtidigt en betydande utvidgning av verksamheten. Nu behövdes i ett slag 26 nya slupar och 24 bryggor. För att täcka dessa investeringar tog bolaget ett obligationslån om 500 000 mk. Trafiken på Katarina-kanalen öppnades på nytt högtidligt med festligheter och gudstjänst den 21 maj följande år. Bolaget satte in 12 slupar, som tillryggalade rutten mellan Nevskij Prospekt och stadsdelen Kolomenskaja i kanalens andra ända på 30-35 minuter.⁴⁴

I maj 1887 öppnades Fontanka för ångbåtstrafik. Av kanalerna var denna den mest lämpade för passagerartrafik, men hade dittills endast använts av ved- och kollodjor. Trafikplanerna tog form hösten 1884. I december detta år gav stadsduman trafiken åt bolaget Mihailov & Co, som trots flera försök inte förmådde få ihop den garantisumma duman fordrade. Kontraktet övergick därför till Finska ångslupsbolaget. Trafiken på de tio bryggorna upprätthölls med 12 ångbåtar som kunde ta något över 100 passagerare var. Båtarna var större än de som trafikerade på Katarina-kanalen och sju var nya, byggda eller åtminstone sammansatta på bolagets varv i Petersburg. De hade konstruerats av den svenske ingenjören Arthur Wessblad och var 54 fot långa, 12 fot breda och hade s.k. compound tandem, d.v.s. dubbla maskiner om 35 ihk.⁴⁵

Den nya linjen blev omedelbart en framgång med överfulla slupar och långa köer vid kontrollportarna; år 1887 transporterades 1,4, följande år 1,8 milj. passagerare. Enligt *Uusi Suometars* korrespondent kunde man ibland få vänta en timme på sin tur. Trafiken stoppades ibland upp av lodjor, speciellt vid broarna. Korrespondenten uttryckte en förhoppning att von Haartman skulle kunna utverka ett likadant påbud som redan utfärdats för Katarina-kanalen och som förbjöd lodjorna att flytta på sig annat än på nätterna.⁴⁶

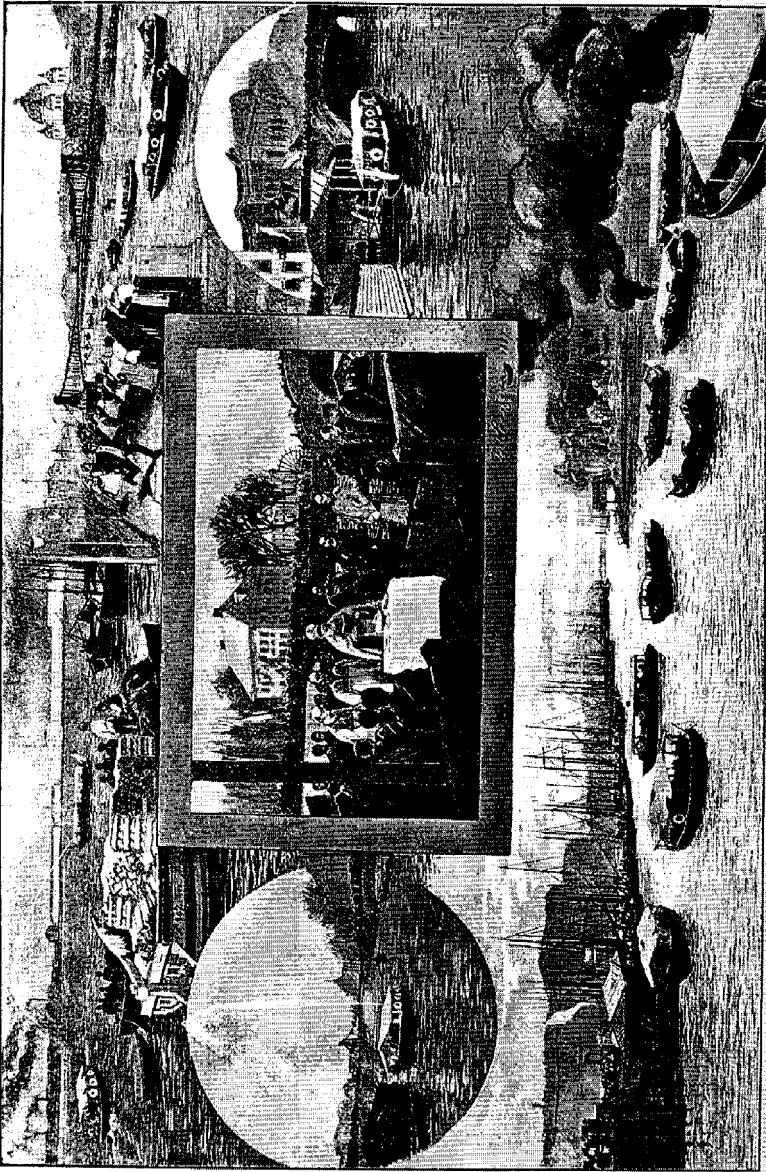
År 1890 anhöll bolaget om att kanalen skulle fördjupas. Avsikten var att bolaget skulle delta i finansieringen och i utbyte få vissa privilegier i trafiken. Bolaget planerade flera gånger att förlänga linjen västerut till Katarinenhof. År 1892 utvidgades trafiken på Fontanka så att båtarna konnekterade med avgående och ankommande tåg vid Finländska bangården. Fontanka-linjen var den mest framgångsrika av kanallinjerna; år 1900 transporterades 3,7

⁴⁴ *Inkeri* 5.4.1896, 27.12.1896, 23.5.1897.

⁴⁵ *Inkeri* 7.12.1884, 7.6.1885, 24.1.1886. *ISGD* 85:11 (1887), s. 843-851. *Finland* 22.5.1887.

⁴⁶ *StPH* 19.1.1889. *US* 5.6.1887.

Fontanka-linjen invigdes den 5 maj 1887 (Nsemiraja illustrasjon 958, s. 432) i närvaro av stadsprefekten och inbjudna stadsfullmäktige samt industrialiser och ingenjörer, bland dem herrarna Nobel och Raneberg. Man inledde med ortodox guds tjänst vid Sommarträdgården, varefter tio ångslupar till tonerna av en militärmusikkår körde igenom linjen. Turen avslutades med en middag på Villmanstrand. I koncessionen ingick att sex slupar skulle vara försedda med ångsprutor av svenskt eldvådor, Inkeri 8.5.1887. Finland 22.5.1887.

milj. passagerare, vilket var fem gånger fler än på de övriga kanalerna tillsammans.⁴⁷

Trafik på Mojka, den kortaste av kanalerna, planerades redan i slutet av 1880-talet, men förverkligades inte. Då Finska ångslupsbolaget 1896 förvärvade trafikrättigheterna på kanalerna förpliktigades det samtidigt att inleda trafik på Mojka. I juli 1897 invigdes linjen i närvaro av stadens högsta ledning, flodpolischefen m.fl. Linjen kunde dock inte öppnas i sin helhet, på grund av en konflikt rörande en pontonbro vid kanalens utflöde i Nevan. Konflikten löstes snart genom att bolaget fick rätt att trafikera kanalen i hela dess längd, men det förefaller som om regelbunden trafik kunnat inledas först i maj följande år.⁴⁸

År 1900 hade det visat sig att Mojka-linjen inte var lönande. Passagerarantalet hade varit obetydligt och trafiken medfört förluster. Bolaget anhöll av stadsstyrelsen att få upphöra med trafiken mot att också i fortsättningen erlägga det överenskomna arrendet för samtliga kanaler. Stadsstyrelsen vägrade dock gå med på detta, vilket finska tidningar satte i samband med dess negativa inställning till Finland: "Antaa nyt tsuhmien ajella vaikka tyhjillään, kuka käski tuppautua kaikille linjoille ja tekemään korkeita vuokratarjouksia".⁴⁹

År 1890 rapporterade tidningarna att bolaget hade för avsikt att ansöka om linjen Petersburg–Schlüsselburg, men först tre år senare gick man på allvar in för företaget. Bolaget byggde ett antal snabba och bekväma fartyg för linjen. Meningen var att de sommaren 1893 skulle avgå från Petersburg varannan timme. I maj följande år öppnade bolaget trafik mellan Terijoki och Kronstadt.⁵⁰

Trafikarrangemang

Bolaget transporterade en enorm mängd passagerare och hade problem med övervakningen av att alla löste biljett. År 1880 infördes "Controlluhren oder

⁴⁷ *Inkeri* 25.5.1890, 14.4.1889, 1.4.1894, 8.4.1894, 5.6.1892. *B a t e r, St. Petersburg*, s. 276.

⁴⁸ *ISGD* 127:18 (1897), s. 801–817. *Wbl* 8.11.1888. *Inkeri* 18.7.1897, 25.7.1897, 1.5.1898. *Wiipuri* 6.10.1897 Bolaget krävde stadsstyrelsen på 4000 rbl i ersättning för att trafiken inte kunnat inledas i tid, men ansökan avslogs.

⁴⁹ *Wiipuri* 3.3.1900. År 1898 uppgavs att bolaget hyste planer på att inleda trafik också på Obvodnyj-kanalen, *Inkeri* 26.6.1898.

⁵⁰ *Inkeri* 23.3.1890, 19.2.1893, 12.11.1893, 3.6.1894. *WS* 8.3.1893; för linjen Terijoki–Kronstadt inköpte RvH i Sverige ångbåten *Carl XI*, men den godkändes inte för registrering

sogenannte "Tourniquets". År 1889 anställdes en kontrollant för att förhindra missbruk och samtidigt började man företa kontroller vid landstigningen vid ändstationen vid Sommarträdgården. Följande sommar försågs fribiljetterna med fotografier av innehavarna och samtidigt infördes kontrollapparater, korsbommar med räknare. Pojkarna vid vändbommarna var iklädda sjömanskostym med bolagets mössa.⁵¹

Ångbåtstrafiken kunde givetvis endast upprätthållas vid isfritt vatten. Säsongen blev dock ganska lång eftersom Nevan frös sent och gick upp tidigt. Flera år kunde trafiken på kanalerna inledas redan i mars. Innan trafiken inleddes inspekterades fartygen och bryggorna av flodpolischefen och en särskild inspektionskommission.⁵²

Linjen till öarna var en typisk sommarlinje och trafiken inleddes därför betydligt senare, i slutet av april eller början av maj. Trafiken stördes inte av andra naturföreteelser än vattenståndets växlingar i Nevan och kanalerna. Ibland var vattenståndet i kanalerna så lågt att sluparna inte kunde ta sig fram, medan det ibland var så högt att de inte kunde gå under broarna.⁵³

I en trafik med miljoner passagerare var olyckor oundvikliga; på hemväg från Finland underrättades von Haartman i augusti 1875:

att cylindern på en af båtarne genom att väfstaken brast flugit i luften ... Wid olyckan skedde ingen olycka med besättningen och passagerarne, utom att befälhafvaren föll i sjön, men blef upptagen, och ett fruntimmer fick hönsdån ... Wäl att det icke hände vid något annat tillfälle då båten ibland är klickfull, ty då hade säkert flere under paniken kastat sig i sjön.⁵⁴

Pressen nämner få allvarliga olyckor. År 1889 var emellertid ett svart år. I juli körde *Nr 20* på en annan båt vid Palatsbron varvid samtliga tre personer i den andra båten drunknade. I augusti exploderade ångpannan i *Nr 42* på återväg

som skärgårdsångbåt i Finland, varför han förde den till Petersburg och registrerade den under rysk flagg, SD 1253/83 1894, ED prot. 2.10.1894, f. 575-578, RA.

⁵¹ *AuB* 1880. *Hbl* 4.7.1889, 30.3.1890. Intervju med Jalmari Haikonen, Villmanstrand 1981, Haikonens två år äldre bror arbetade vid en vändbom. Inte ens bommarna var ett vattentätt system. Den 14-åriga Adolf Taimi arbetade sommaren 1895 vid kontrollbommen vid Sommarträdgården och kunde i maskopi med kassan förtjäna litet extra kaffepengar, Adolf Taimi, *Sivuja elyrystä* (Petroskoi, 1954), s. 19-20.

⁵² *Inkeri* 9.3.1890, 24.3.1895, 31.5.1895. Då trafiken inleddes i mars fanns ofta ännu drivis, vilket gjorde det svårt att ta sig fram. En eldare på *Nr 42* föll sälunda i sjön i mars 1895 då man försökte forcera is i Fontanka.

⁵³ *Inkeri* 7.5.1893, 18.4.1897. *PWS* 17.6.1883.

⁵⁴ *RvH* t. C.D. von Haartmann 24.8.1875, von Wendt 4, ÅAB.

från öarna. En kvinna som föll i vattnet fiskades upp och passagerarna kunde snart fortsätta på en annan av bolagets slupar. Händelsen ledde dock till angrepp i *Novoe Vremja*, som von Haartman bemötte genom att publicera flodpolisens utredningsprotokoll. Han meddelade vidare att bolaget under 15 års trafik transporterat 89 miljoner passagerare - av dem hade endast en passagerare drunknat då han försökt hoppa i en båt som höll på att löpa ut. Uppståndelsen kring olyckan ledde till att myndigheterna lät inspektera samtliga fartyg som befanns vara i gott skick. Olyckan ledde också till att bolaget satte upp små "apotek" (första hjälputrustning) vid samtliga bryggor.⁵⁵

Mindre kollisioner med andra fartyg och med kajerna inträffade varje sommar och var inget att förvåna sig över med tanke på det stora antalet turer; 1905 sjönk *Nr 41* efter att ha blivit påkörd av en bogserbåt och följande år kolliderade *Nr 54* med en kronoångslup som sjönk och strax före säsongavslutningen samma år körde en bogserbåt på *Nr 29* vid Palatsbron så att passagerarna, bland dem ett flertal avdånade fruntimmer, måste överföras till bolagets reservslup och några bogserbåtar som skyndade till platsen.⁵⁶

Skridskobanor och vinterspårvägar

Vintertid då kanalerna var frusna brukade man iordningställa skridskobanor på isen. Dessa drevs som komersiella företag av entreprenörer, som arrenderade rätten av staden. Då Finska ångslupsbolaget 1887 öppnat trafik på Fontanka ansökte skridskobaneinnehavarna om sänkt arrende med hänvisning till att ångbåtstrafiken förhindrade isbildningen på kanalen och förkortade deras säsong. För att avlägsna klagomålen hyrde bolaget skridskobanorna på Fontanka och upprätthöll flera banor under vintern 1889–1890.⁵⁷

Det går inte att avgöra om det var von Haartmans erfarenheter med skridskobanorna eller hans övriga järn- och spårvägsplaner som gav impulserna, men hösten 1893 började bolaget i alla fall planera en vinterspårväg över Nevan. Planerna godkändes av stadens tekniska kommission och i början av januari 1894 stod en bana färdig från Peterstorget tvärs över Nevan till Rumjantsev-parken.

Bolaget byggde sedan liknande spårvägar under följande vinter, 1894–95

⁵⁵ *Novoe Vremja* 22.8. o. 5.9.1889. *Inkeri* 25.8.1889, 15.9.1889, 8.9.1889.

⁵⁶ *Inkeri* 1.6.1890, 28.9.1890, 19.6.1892, 18.8.1895, 19.6.1898. *Wiipurin* 10.9.1905. *Uusi Inkeri* 4.5. o. 11.10.1906

⁵⁷ *Inkeri* 11.11.1888, 7.4.1889, 8.12.1889, 19.1.1890. *AuB* 1890 redovisar förluster på "Eisbahn".

Elektriskt tåg på Nevans is vid Amiralitetet 1895 (Otjerki istorii Leningrada II, s. 909).

från Palatsbron till Petersburgska sidan, d.v.s. samma sträckning som bolagets bästa ångbåtslinje, och följande vinter till Vasilij-ön vid Nikolajbron. Vid vardera Nevakajen fanns ett torn. Från dessa ledde två parallella spår till andra stranden. Tåget, som bestod av 4–5 täckta vagnar med plats för 20 passagerare per vagn, susade ned från tornet ”med ett expresstågs hastighet” till andra stranden där det med elkraft lyftes upp i tornet och sändes iväg tillbaka längs det andra spåret. Turen från Peterstorget till andra Nevastranden vid Rumjantsev-parken tog endast 45 sekunder. Den längre banan från Palatsbron till Petersburgska sidan tog 3 minuter.

Byggnadskostnaderna var rätt höga, men investeringarna lönade sig eftersom banorna blev mycket populära. Trots att avgifterna på linjerna mellan Vasilij-ön och andra Neva-stranden endast var 2 kop, uppgavs att den rena vinsten, minus byggnads-, underhålls- och kapitalkostnader var 10–15 000 rbl. Stabila vintrar i början av seklet möjliggjorde trafik under 2–4 månader.⁵⁸

⁵⁸ ISGD 112:33 (1893), s. 432. *Inkeri* 22.10.1893, 14.1.1894, 21.1.1894, 27.1.1895. WS 4.1.1896. N. N. Petrov, 'Gorodskoe upravlenije i gorodskoe hozjajstvo', *Otjerki istorii Leningrada II* (Moskva-Leningrad 1956), s. 908 (uppges felaktigt att det första försöket företogs 1895).

Verkstad och varv

Anknytningen till Finländska bangården var i början helt central för bolaget och von Haartman försökte utnyttja den på olika sätt. År 1874 anhöll han att vid järnvägens hamnbrygga få ställa upp en flyttbar ångkran för lastning och lossning av pråmar. Myndigheterna ville dock inte tillåta att någon enskild använde ångmaskiner på bangårdens område och senaten beslöt att inköpa en kran för kronans räkning. Följande år anhöll Haartman om att få utföra remontarbeten på ångbåtarna vid finska järnvägens verkstad i Petersburg; dess föreståndare intygade att maskinerna var så enkla att arbetena väl kunde utöras utan att hindra järnvägens egna arbeten. Haartman motiverade sin ansökan med att hans fartyg underlättat trafiken från finska järnvägens ändstation och bidragit till den ökade sommartrafiken:

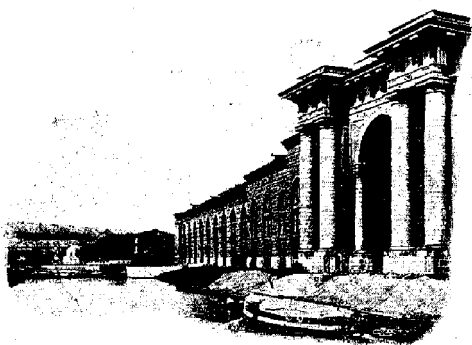
emedan en regelbunden och oafbruten ångbåts trafik är förenad med jernvägens egna in-tressen samt ångbåtarna tillfört statsjernvägen både passagerare och fraktgods och denna kommunikations inrättning derföre kunde anses, såsom en i sammanhang med statsbanan stående kommunikations linie.⁵⁹

Senaten var tveksam, men gick med på saken med hänvisning till den nytta järnvägstrafiken hade av ångbåtsrörelsen.

Bolaget insåg snart att det kunde göra betydande inbesparingar genom att själv reparera och bygga sina fartyg. En mindre reparationsverkstad upprättades kort efter det bolaget ombildats till aktiebolag och en flytdocka, "schwimmende Werkstatt", nämns 1881. År 1883 inleddes arbetena på ett eget varv, som stod färdigt i Poljustrovo norr om Nevan följande år. Även om samtliga fartyg genomgick stora reparationer 1885 räknade bolaget med inkomster från arbeten för utomstående. I slutet av 1880-talet hade varvet utvidgats så att bolaget kunde bygga samtliga sina fartyg där. Verkstaden byggde också nya järnbryggor, som från 1890 ersatte de tidigare. Av de 64 fartyg som bolaget registrerade i Petersburg vid sekelskiftet hade 38 byggts på dess eget varv och 26 i Sverige (22 hos Bergsund och 4 i Motala). Besättningen räknade normalt tre man, på de större sluparna fem. Passagerarplatserna varierade mellan 45 och 220; de vanligaste typerna var registrerade för 100 (26 slupar) respektive 45 passagerare (19).⁶⁰

⁵⁹ SD 580/70 1875, ED prot. 24.3.1875, f. 602–603; kranen: JordE BD 121/170 1874, ED prot. 15.7.1874, f. 108–109, RA.

⁶⁰ *Inkeri* 27.12.1896, 16.11.1890, WS 6.3.1898. *AuB* 1884–1885. *Spisok retjnyh parovyh sudov Europejsk Rossii po perepisi 1900 goda* (Sanktpeterburg 1902), s. 232–240. Bolaget hade ytterligare fyra fartyg i Svarta havet.

En av Finska ångslupsbolagets slupar (Ivan T. Aminoff, S:t Petersburg, Stockholm 1909, s. 287). De blåmåtlade sluparna gjorde 9-10 knop och var ibland försedda med kajuta. De flesta hade dock enbart segeldukstak från för till akter samt nedfällbar segelduk vid sidorna som skydd mot vädret.

År 1890 hade fabriken tillverkat 110 fartyg. Samma år drabbades dess pannverkstad av en eldsvåda som medförde skador för omkr. 5000 rbl. Detta års bokslut ger en bild av en stor anläggning med ett tiotal byggnader, kran, stapelbädd (100 fot), slip med kaj och dykalb. Den ryska fabriksräkningen 1903 betecknade anläggningen som en skeppsbyggnads- och mekanisk verkstad, vars specialitet var produktion och reparation av fartyg samt tillverkning av fartygsskrov, -maskiner och pannor. Det årliga produktionsvärdet uppgavs till sammanlagt 103 000 rbl och antalet arbetare till 270.⁶¹

Bolaget hyrde under sina första tider ett område vid Stora Nevan framför Finländska bangården, där det hade sitt kolförråd och där fartygen lade till för natten. Hela tomten, Simbirskaja-gatan 14, övergick 1876 i finska statens ägo. Kronan uppförde bl.a. tjänstebostäder för järnvägspersonalen, men von Haartman fick fortsättningsvis mot höjt arrende hyra den avskilda del av tomten med vaktstuga och lider han förfogat över. År 1899 köpte bolaget emellertid 8000 kvadratfamnar mark vid Lilla Nevans strand ytterom Tutj-kov-bron, där bolaget uppförde varv och hamn samt kolförråd och arbetarbostäder.⁶²

⁶¹ AuB 1890, *Inkeri* 5.2.1898, 6.3.1898. *Spisok fabrik i zavodov Evropejskoj Rossii* (S. Petersburg 1903), s. 317.

⁶² BD 249/380 1876, ED prot. 30.11.1876, f. 770-771, RA. *Inkeri* 16.3.1899, 2.4.1899. Kronan utförde en mängd reparationer på den gård som inköptes av kammarherren, friherre K.

INSTRUKTION
för
Befäl och manskap
vid
Finska Ångslups-Depot Aktiebolagets

Änkefartyg och ångslupspararier
i
St. Petersburg.

Ledningen af Finska Ångslups-Depot-Aktiebolagets
sagofartyg och ångslupsparier i St. Petersburg hand äfver
af en af bolaget utsedd ämbets- Indende af verkställande
direktör samt reuter ledamöter, hvilka, så älska behöfva
dett påskilja, sammanträffa och handfoga alle bolaget
tillräst fartyg, ämbets postskiffar etc.

De af direktion utsedde ledarna sitta i verkställighet
af verkställande direktörens direkt eller genom de honom
till Mäklare utsagna personer bestående ämbetsföretag af:
en Käpman för Peterhofslinjen,
en Förvaltare öfver Ångslupsstrafiken,
en Kostredaktör,
en Verksamhetsare och maskininspektör och
König kontorsbetjänt.

Kapitel I.

Om adjointens tillgång.

Ämbetsins ämbets.

1) att handfoga nämnda ledarna och Öfverens öfver
Peterhofslinjens tråk, såsom:

- 1) Ämbetsins reghandling ämbets,
  - 2) reghandling och handfoga af Mäklare,
maskiner och redning maskiner,
apparatens af bensinsigillet i Peterhof.
- Öfverens öfver ett verkställande verksamt tillfoga
samt tillgången etc.
- 2) att handfoga nämnda uppdrag öfver
Fartygsregeringens uppdrag,
samt under öfverens
och utredning om saken.

Зөдөждүүнү
Башкармакардыкка жана мезгилдүүлүккө

Өзүрүмөндөттүн Машинисттин

Өзүрүмөндөттүн Машинисттин

В Петербурге.

Өзүрүмөндөттүн Машинисттин Машинисттин
Машинисттин Машинисттин Машинисттин Машинисттин
Машинисттин Машинисттин Машинисттин Машинисттин
Машинисттин Машинисттин Машинисттин Машинисттин

Машинисттин Машинисттин Машинисттин Машинисттин
Машинисттин Машинисттин Машинисттин Машинисттин
Машинисттин Машинисттин Машинисттин Машинисттин
Машинисттин Машинисттин Машинисттин Машинисттин

Глава I.

Машинисттин Машинисттин.

Машинисттин Машинисттин.

1) Машинисттин Машинисттин Машинисттин Машинисттин

- 1) Машинисттин Машинисттин Машинисттин Машинисттин
- 2) Машинисттин Машинисттин Машинисттин Машинисттин

Personal

När bolaget inledde sin verksamhet leddes det som en bisyssla av von Haartman; den instruktion som utfärdades 1875 känner inga andra högre tjänstemän än ångslupschefer och maskinister. Organisationen byggdes ut med tiden, särskilt efter att bolaget övertagit Peterhof-linjen. Det leddes av verkställande direktören, som vid sin sida hade en adjoint (warawirkainen) med rätt självständigt ansvar för Peterhof-linjen. Övriga högre tjänstemän var en förvaltare över ångslupsstrafiken, som verkade som personalchef och hade översynen över byggnads- och reparationsarbeten, en huvudkassör, som med biträde av en artelschik svarade för räkenskaperna, samt en verkmästare och en maskininspektör, som hade den närmaste översikten över "bolagets ångslupar, ångmaskiner, arbetsmaskiner och verktyg, ångbåtsinventarier etc.

Korff, och planerade bl.a. att själv uppföra en landningsbrygga "för jernvägens och finska handelsstrafikens behof", bl.a. för passagerartrafik, vid Nevan, men saken fick efter flera år förfalla sedan stadsstyrelsen vägrat tillstånd att dra ett spår över Simbirskajagatan till Nevan och även i övrigt ställt villkor som senaten inte ansåg sig kunna godkänna, se JordE BD 35/398 1877, ED prot. 5.10.1876, f. 515, 18.10.1876, f. 854-858, 2.11.1876, f. 45-48, 12.4.1877, f. 822-823, 12.3.1879, f. 406-407 o. BD 56/314 1879, RA.

Tabell 2. Finska ångslupsbolagets fartyg i trafik i Petersburg 1873-1898

1873	1	1886	32 + 3
1875	2	1888	51
1877	10	1890	54
1881	17 + 4	1898	80
1884	34 + 3		

Källa: *PL* 11.1.1875. *HD* 27.6.1877. *HD* 9.3.1883. *Wbl* 8.11.1888. *NPr* 11.4.1890. *Inkeri* 27.2.1898. *AuB* 1881, 1884, 1886.

Anm: 1881-1886: även fartyg på Peterhof-linjen.

samt alla remonterings- och öfriga i bolagets remontverkstäder förekommande arbeten".⁶³

Från en anspråkslös början med 10 anställda växte bolaget snabbt (tab. 2). År 1883 då antalet fartyg uppgick till 33 hade det c:a 500 anställda. von Haartman uppgav 1897 att bolaget hade 76 ångslupar i Petersburg, 14 slupar och två ångfärjor i Nizijnij Novgorod samt en ångfärja och tre slupar i Sevastopol; antalet anställda uppgick totalt till c:a tusen personer. Det innebär att bolaget, åtminstone under sommarmånaderna, var den största arbetsgivaren för finländare i Ryssland. Vid sekelskiftet förfogade bolaget över närmare två tredjedelar av de passagerarångfartyg som trafikerade inom Petersburgs gränser.⁶⁴

I den finskspråkiga stadga för skeppare och maskinister som von Haartman utfärdade 1875 ställdes följande krav:

Päällikön wirkaan minulla ei muu voi tulla vastaan otetuksi kuin se, joka on ennen palwellut skipparina tahi vanhempana perämiehenä höyrylaiwoissa Pietarissa tahi sen ympäristössä, tahi kelwoillisuuden ja tunnollisuuden kautta ennen minun palweluksessani on saanut minun luottamukseni.⁶⁵

Utöver von Haartmans förtroende krävdes god frejd, nykterhet, praktisk kunskap i ryska och den examen som 1871 fastställt för de petersburgska

⁶³ Enligt *Instruktion för Befäl och manskap vid Finska Ångslups-Depot Aktiebolagets Ångfartygs och ångslupsrörelse i St. Petersburg* (S:t Petersburg 1883) kap. I-IV. Motsvarande befattningshavare utom adjointen förekommer i instruktionen från 1878.

⁶⁴ *HD* 9.3.1883. *RvH* t. Carpelan 21.10.1897, ÅAB. I *Inkeri* 27.2.1898 uppgavs att bolaget hade 80 fartyg. *Entsiklopedirjeskij slovar XXVIII*, s. 329 uppgger att det 1898 fanns 98 passagerarångfartyg och 138 bogserbåtar som trafikerade inom staden. Allmänt, se Max Engman, 'Sjömän från Finland i Ryssland', *HTF* 1988, s. 415-438.

⁶⁵ *Sääntö Höyryweneen päälliköille ja masinistiloille ...* (Petersburg 1875).

vattnen. Personalens skyldigheter fastslogs i instruktioner, dylika utfärdades åtminstone 1875, 1878 och 1883. De inskräppte chefens ansvar för fartyget och maskinistens för ångmaskinen. Skepparen fick i ingen händelse överlåta kommandot eller rodet till utomstående och skulle göra allt för att undvika faromoment, inte köra ikapp med andra båtar etc. Kaptenen var skyldig att se till att manskapet fälde ned skorstenen då man gick under låga broar. Tobaksrökning var förbjuden under tjänsteutövning och den första instruktionen (§ 4) gav noggranna direktiv för skepparens uppträdande:

Päällikön pitää oleman niin paljon kuin mahdollista keinoilijan, kohteliaan, erittäin rouwas-wäkeä ja vanhempia henkilöitä kohtaan, auttamaan heitä laivaan noustessa ja siitä mennessä ja yleisesti kaikkia matkustajia kohtaan osoittamaan siewää ja kohteliasta käytöstä.

Bestämmelsen avspeglade den tid då bolaget ägde två små slupar; i senare reglementen förväntades skepparen inte längre personligen hjälpa fruntimmer och åldringar ombord, utan 1878 års instruktion fastslog att personalen var skyldig "iaktta ett humant och tillmötesgående uppförande mot passagerare, samt sig emellan alltid undvika handgripligheter eller andra störande uppträden".⁶⁶ Instruktionen 1875 fastslog att skepparen skulle vara snyggt klädd och för att uppnå enhetlighet försåg von Haartman därför skepparna på deras bekostnad med mössa med galon och kokard samt lämplig klädsel; boksluten upptar på 1880-talet poster för matroskläder. Skeppare och maskinister, som anställdes genom skriftliga kontrakt för hela eller en del av navigationsåret, kunde bötfällas för försummelse; böterna tillföll bolagets hjälpkassa.

Bolagets personalpolitik förefaller att ha varit svenskt inriktad. En stor del av de anställda var från Finland och von Haartman höll fast vid att de skulle kunna svenska. År 1876 sökte han en uppsyningsman med kunskaper i ryska genom annonser i Finland. En svensk besökare fann till sin förvåning 1879 att besättningen på sluparna bestod av "svensktalande finnar, hvilka äfven kunna finska till husbehof". När bolaget vintern 1885-1886 i *Inkeri* annonserade efter en modellsnickare och en maskinarbetsledare uppgavs att kunskap i svenska krävdes.⁶⁷

Kommandopråket på fartygen var svenska, vilket en korrespondent 1884 såg som ytterligare en orsak till tillfredsställelse med "dessa nätta och wäl skötta slupar". *Uusi Suometar* beklagade sig däremot tre år senare över att

⁶⁶ *Instruktion för Befäl och manskap* (1878) kap. 7 § 6.

⁶⁷ *ÅU* 25.2.1876. *Ny Illustrerad Tidning* 15.3.1879, s. 82. *Inkeri* 13.9.1885, 3.1.1886.

styrmannen och maskinisten på en av sluparna, båda "umpisuomalaisia", var tvungna att ropa de få kommandoorden, "topp", "pakk" och "rammoot" på svenska. De var förbjudna att använda finska, vilket skribenten såg som ett tecken på att "det fanns trångsynt svenskhet också utanför landets gränser". Någon språkstrid blev dock inte aktuell inom bolaget. Stadens myndigheter föreskrev nämligen - enligt en uppgift efter talrika klagomål - 1889 att sluparnas besättning härefter skulle kunna ryska.⁶⁸

En korrespondent uppgav 1882 att hela besättningen på en båt var från Björkö och bolaget fortsatte att rekrytera personal från Finland. Det var något av en tradition att skepparna och maskinisterna var finländare ännu på 1910-talet; de kommenderade på en ryska, som väckte de infödda petersburgarnas munterhet. Våren 1915 uppgavs att 300 man anlant från Finland såsom under tidigare somrar, men råkat i en svår situation då förhandlingar fortfarande pågick mellan bolaget och staden om kontrakten.⁶⁹

Efter språkbeslutet önskade bolaget försäkra sig om besättningsmän som fyllde kraven och grundade en skola för personalens barn. Skolan antog endast barn som kunde ryska fullständigt och skulle utbilda "dugliga matrosar".⁷⁰

En stor del av personalen måste på grund av arbetets karaktär ha varit anställd för säsongen, vilket också framgår av att lönesummorna varierade enligt seglationsperiodens längd. Detta gällde t.ex. kassörskorna vid de olika bryggorna. År 1890 ledigslogs 38 platser som söktes av över 400 kvinnor. Kassörskorna arbetade långa dagar, från morgon till kväll varje dag. År 1897 ändrades deras arbetsvillkor så att deras lön, 25 rbl/månad, sänktes till 20 rbl mot att de fick ledigt var tredje dag. Bolaget sysselsatte även ett större antal skeppsgossar. Varje vår minskade elevantalet i finska församlingens skolor genom att 30-40 skolgossar gick i bolagets tjänst vid öppet vatten.⁷¹

Bolaget betalade ut tantiem och gratifikation; år 1880 försvarade von Haartman gagera för kaptener och maskinister med att de måste vara till-

⁶⁸ *Hbl* 19.7.1884. *US* 5.6.1887. *Inkeri* 1.5.1892. *ISGD* 94:19 (1889), s. 532-533 o. 102:19 (1891), s. 433-434; krav på kunskaper i ryska ingick redan i Fontanka-kontraktet, *ibid.* 85:11 (1887), s. 847. *L u p p o v*, s. 831 misstar sig då han tror att "Gartman" var tysk; han ser dennes likgiltighet för personalens bristande kunskaper i ryska som ett uttryck för det utländska kapitalets härskarlater inom kommunallivet, mot vilka stadsduman var maktlös.

⁶⁹ *Ilmarinen* 22.4.1882. Intervju med Jalmari Haikonen, Villmanstrand 1981. *Inkeri* 24.4.1915. *Työmies* 3.5.1915.

⁷⁰ *Inkeri* 26.3.1893. *AuB* 1881, 1885.

⁷¹ *Inkeri* 23.3.1890, 7.6.1891, 21.2.1897.

fredsställande för att bolaget skulle få dugligt folk. Under de sämre åren då bolaget tyngdes av Peterhof-linjen uppger bokslutskommentarerna att man ekonomiserat med lönerna.⁷²

När varvet stod färdigt skrev von Haartman efter timmermän från Österbotten och Kronstadt, där många finländare var sysselsatta året om. Enligt *Folkvännen*, som uppgav att det var mest finländare som arbetade på varvet, hade han sina särskilda motiv:

Det synes som om man till detta arbetsställe skulle föredraga nyss ankomna finländare i stället för sådana, som länge varit här. Orsaken är, har man sagt mig, att de, som varit länge i Ryssland, lärt sig älska det ryska brännvinet; nykomlingarne däremot äro jämförelsevis nyktra. Jag tror att det i själva verket är därför, att de arbeta för billigare dagspenning.⁷³

I allmänhet fick bolagets personal beröm. I flera kommentarer i ryska tidningar betonades att passagerarna var i trygga händer. Vid 10-årsjubileet betonade *St. Petersburger Herald* att man kunde vara säker på att besättningen på bolagets fartyg var nykter, pålitlig och försiktig.⁷⁴

Besättningsmän utmärkte sig vid flera tillfällen. År 1889 fiskade en av bolagets slupar upp ett tyskt sällskap som seglat omkull på Lilla Nevan. År 1893 fick två besättningsmän en penningbelöning av ryska sjöräddningssällskapet för att de räddat en kvinna från drunkning. Ibland inträffade dock händelser som medförde obehagliga följder. I maj 1881 kolliderade två av bolagets ångslupar då de försökte hinna först under Troitskij-bron. Några personskador inträffade inte, men båda styrmännen ställdes inför rätta för ovarsamhet. Styrmannen Alexander Orava på *Nr 6* berövades i augusti 1893 av stadsmyndigheterna rätten att tjänstgöra på sluparna för att han överlätit rodret åt en besättningsman medan han sällskapade med en dam bland passagerarna.⁷⁵

Bolaget bedrev en aktiv "socialpolitik", med matrosbostäder, skola och personalmatsal.⁷⁶ von Haartman, som ter sig om urtypen för en patron, en patriarkalisk företagare, utövade också andra former av socialpolitik; redan som förvaltare av finska tullexpeditionen i Petersburg hade han 1871 grundat en understöds- och lånekassa för expeditionens betjänte. Han uttalade sig ivrigt i frågan om arbetarförsäkring vid 1894 års lantdag och uppgav att han försäk-

⁷² *AuB* 1880, 1885.

⁷³ *Folkvännen* 31.3.1884.

⁷⁴ *HD* 4.12.1879, 9.3.1883. *StPH* 23.2.1883. *Hbl* 11.3.1886. Även *WS* 3.2.1889.

⁷⁵ *Inkeri* 4.8.1889, 25.6.1893. *PWS* 5.6.1881. *Inkeri* 20.8.1893.

⁷⁶ *Inkeri* 8.6.1890, 24.7.1892, 26.3.1893. *NPr* 20.6.1890. *WS* 12.4.1893.

rat alla sina arbetare som då uppgick till omkr. 800 "hvaraf största delen äro finnar", men blivit tvungen att frångå detta på grund av för höga premier. Han talade för obligatorisk arbetarförsäkring och för att arbetarna skulle bidra till premierna.⁷⁷ Vid ångslupsbolaget grundade han en hjälpkassa, vars målsättning var såväl att skapa en stabil tjänstemannakår som att införa ett tvångssparande i de anställdas intresse:

Että minun palweluksessa oletat päälliköt ja masinistit olisivat itse suorastaan kiintyneet yritykseen ja että he woisiwat, kymmenen vuotta uskollisesti palweltuaan, jättää minun palwelukseni semmoisella pää-omalla, jolla woisiwat ostaa itselleen kappaleen maata tahi oman aluksen, tahdon minä, ensitulewasta wuodesta, joka päällikön ja masinistin puolesta, joka sitä ennen kunnollisuudellaan ja kelwollisuudellaan on näyttänyt ansaitsewan semmoista palkintoa, joka kuukausi kuin hän on wirantoinnessa ja nauttii palkaa, häntä warten panna 10 rup. "Päällikköjen ja masinistien apu-kassaan".⁷⁸

För personer som efter ett års tjänst visat sig förtjänta inbetalade von Haartman alltså oberoende av lön 10 rbl per månad till kassan. Medlemmarna fick årligen lyfta räntan och efter tio års tjänst lyfta sitt kapital. Den som avgick tidigare förlorade sin rätt till pengarna om han inte lämnat sin plats på grund av olycksfall i tjänsten eller sjukdom; arvingarna efter en avliden medlem fick även ut depositionen. Räntorna på kassans grundkapital användes för pensioner till icke-arbetsföra medlemmar.

I början av maj 1891 grundade bolagets tjänstemän en ömsesidig hjälpkassa. I början hade den 48 medlemmar och följande år 178. Kassan var en pensions- och sjukkassa som gjorde det möjligt för tjänstemän och fartygsbefälhavare att efter 15 år återvända till hemlandet och få en pension som motsvarade en tredjedel av lönen.⁷⁹

I juni 1906 rycktes personalen med i den allmänna strejkvågen. Orsaken var att man var missnöjd med att stadschefen bortfällt 14 personer ur personalen för uppvigling till strejk. Bolagets ledning beslöt att betala böterna (1400 rbl) och full lön för strejkdagarna samt gå med på de flesta av de ekonomiska kraven. Under strejken hade trafiken upprätthållits av Sjtjitovs båtar, men de

⁷⁷ När RvH avgick från tullförvaltartjänsten anhöll han 1880 att senaten skulle överta depositionen av kassan. Senaten ansåg dock att det var delägarnas sak att förfara som de fann bäst, SD 1584/81 1879, ED prot. 21.1.1880, f. 336–337, 4.3.1880, f. 103–104, RA. Ld 1894, RoA prot., s. 1355–1357, 1374, 1380–1383.

⁷⁸ *Sääntö Hyöryweneen päälliköille ja masinistiloille* § 18. Kassans stadgar trycktes också som bilaga till 1878 års instruktion.

⁷⁹ *Inkeri* 13.2.1892, 27.12.1896.

gick i sin tur i strejk. Senare i juli strejkade personalen på båda bolagen på nytt.⁸⁰

Trafik i Nizjnij Novgorod och Sevastopol

År 1895 erbjöd bolaget sig att ombesörja trafiken på Oka och Volga under den årliga industriutställningen i Nizjnij Novgorod. Stadsstyrelsen gav von Haartman rätt att trafikera med ångbåtar i vattnen kring staden i tolv år. Bolaget inledde trafiken samma år och förde genast vid öppet vatten några ångbåtar till staden. I juni sjösatte bolaget sitt andra nya fartyg för trafikområdet. Fartyget benämndes enligt modell från Petersburg med ordningsnummer: *Nr 2 Nizjnij Novgorod*. Sammanlagt 10 fartyg skulle sändas till staden, av vilka fyra blev färdiga senare på sommaren och de återstående under följande vinter och vår. Fartygen hade första och andra klass. Den nya verksamheten krävde betydande investeringar i fartyg och slupar för ett sammanlagt värde av 800 000 mk. För att täcka dessa tog bolaget ett obligationslån om 500 000 mk.⁸¹

von Haartman och bolaget nöjde sig inte med trafiken, utan uppförde ett flytande hotell med 150 rum och restaurang, där betjäningen bestod av petersburgsfinska kvinnor i folkdräkt. Bolaget byggde också en hiss som transporterade resande uppför Okas flodbrant samt trafikerade med elektriska spårvagnar.⁸²

På 1890-talet inledde bolaget trafik i Sevastopols hamn och sund i kraft av ett kontrakt på 12 år. Bolaget sände 25 fartyg till staden, som beviljade gratis bostäder för besättningen i 14 år. Bolaget tog ett tredje obligationslån, om 300 000 mk, för att finansiera verksamheten på det nya trafikområdet. Trafiken löpte dock inte som beräknat och bolaget invecklades i en utdragen konflikt med stadsstyrelsen i Sevastopol. Distriktsdomstolen i Simferopol ålade bolaget att erlægga skadestånd, men domen upphävdes i högre instans i Odessa och stadsstyrelsen ålades att erlægga rättegångskostnaderna.⁸³

År 1896 rapporterades att bolaget skulle börja trafikera nära staden Kasan, men det förefaller som om dessa planer inte skulle ha förverkligats. von Haartman grundade även ett elektriskt spårvägsbolag i Nizjnij Novgorod

⁸⁰ *Uusi Inkeri* 15.6, 8.7., 11.7., 13.7. o. 25.7.1906

⁸¹ *Inkeri* 3.3.1895, 16.5.1895, 16.6.1895, 27.12.1896.

⁸² *Inkeri* 22.9.1895, 19.7.1896. *Wilho Summa, Tuokiokuvia Nishnij-Novgorodista kesällä 1896* (Wiipuri 1897), s. 24–26.

⁸³ *Inkeri* 24.1.1897, 27.12.1896. *WS* 5.6.1901.

(1896) och ett bolag för elektrisk spårvägsdrift och belysning i Sevastopol (1897).⁸⁴

Ångslupstrafikens uppgång och nedgång

Bolagets 20-års jubileum firades inte med större festligheter och vid den årliga aktionärsmiddagen 1894 uttryckte Haartman bekymmer för bolagets framtid trots att räkenskapsåret 1893 varit gott och bolaget kunnat utdela 13% dividend. Han var orolig på grund av att bolagets kontrakt snart skulle gå ut och myndigheterna inte föreföll villiga att förnya dem. Aktionärerna var dock mera optimistiska och röster höjdes för utvidgningar.⁸⁵

Slutet av 1890-talet blev också en tid av expansion: 1896 fick bolaget för 10 år framåt rätt till trafik på samtliga kanaler i Petersburg och följande år till trafiken på Stora Nevan, likaså på 10 år. Åren 1895 och 1896 slöt bolaget 12-års kontrakt rörande trafiken i Nizjnij Novgorod och Sevastopol. Bolaget hade sålunda genomgått en liknande expansion som på 1880-talet. Passagerarantalet steg likaså (tab. 3).⁸⁶

Efter 15 års verksamhet hade bolaget transporterat tillsammans 89 milj. passagerare, efter 20 år 140 milj. Vid 25-års jubileet 1898 hade man nått upp till 187 522 436 passagerare, av vilka omkr. 10% rest gratis (militärer, postiljoner, skolbarn). Bolagets ställning inom masstrafiken försämrades dock med tiden, dels genom spårvägarnas expansion, dels genom att Sjtjitovs bolags gröna slupar blev en jämbördig konkurrent till Finska bolagets mörkblå (tab. 3).⁸⁷

Ångbåtsbolagens ställning inom masstransportväsendet i Petersburg var dock vid denna tid klart underordnad spårvägarnas. Spårvägsnätet utbyggdes långsamt i Petersburg jämfört med andra europeiska och ryska storstäder. Den första hästdragna linjen började trafikera på Vasilij-ön 1860, men först 1875 beviljades en omfattande koncession och härefter expanderade trafiken kraftigt. I slutet av seklet då staden började överta nätet omfattade det 114 km; genom nya broar började det täcka en allt större del av staden.⁸⁸

⁸⁴ *Wiipuri* 2.10.1896. *Carpelan, Ättartavlor. Nekrologen i Inkeri* 22.2.1902 uppgav att RvH upprättat "sähkö-dilissanssit" i Sevastopol.

⁸⁵ *Inkeri* 20.11.1892, 11.3.1894.

⁸⁶ *Inkeri* 30.9.1888, 10.4.1898. *WS* 3.2.1889. *StPH* 19.1.1889.

⁸⁷ *Inkeri* 15.9.1889, 20.11.1892. *WS* 6.3.1898. *Wiipuri* 6.3.1898. *St-Peterbourg. Aperçu historique et statistique* (St. Peterbourg 1910), s. 38.

⁸⁸ *Baeter, St Petersburg*, s. 126, 270–278 o. "The Development of Public Transportation", s. 85–102.

Tabell 3. Finska ångslupsbolagets passagerarantal 1886-1912, miljoner per år

	FÅSB		FÅSB	Sjtjtov	Summa
1886	<8,5	1897	12,4		
1887	8,3	1898	8,3		
1888	9,1	1899	12,7		
1889	10,4				
1890	9,4	...			
1891	8,7				
1892	8,5	1908	4,6	2,9	7,5
1893	9,3	1909	3,8	3,6	7,4
1894	9,7	1910	3,4	2,9	6,3
1895	9,4	1911	3,3	3,1	6,4
1896	10,3	1912	3,2	2,4	5,6

Källa: *Statistitjeskij ezjegodnik S.-Peterburga 1886-1899, Predvaritel'nij/Kratkij svod statistitjeskih dannih po g. S.-Peterburgu 1909-1912.*

Anm: FÅSB = Finska ångslupsbolaget

Konkurrensen från hästspårvagnarna började bli kännbar för Finska ångslupsbolaget på 1880-talet. År 1882 redovisades sänkta inkomster på linjen till Finländska bangården, vilket förklarades med att hästspårvagnsbolaget 1876 fått tillstånd att dra en linje med hållplats vid bangården; vagnar mötte varje tåg. År 1895 transporterade häst- och ångspårvagnarna 64,1 milj. passagerare, medan ångslupsbolaget transporterade 9,7 milj. Vid sekelskiftet transporterade spårvagnar 90,9 milj, omnibussar 3,8 och ångbåtar 15,8 – härtill kom stadens 6383 hyrkuskar. Ångsluparna var konkurrenskraftiga endast i trafiken tvärs över Nevan, men kunde inte i längden göra sig gällande i kanaltrafiken; vid sekelskiftet dominerade överfarterna redan helt över de andra Neva-linjerna (tab. 4).⁸⁹

Bolagets finansiella ställning utvecklade sig dock tillfredsställande. Då bolaget ombildades till aktiebolag 1877 var dess grundkapital 1 milj. mk. Under de följande åren utvecklades finanserna troligen tillfredsställande, även om bolaget dels strävade till att bygga upp sitt rörelsekapital, dels hade problem med Peterhof-linjen, vilket innebar att dividend inte utbetalades alla år. År 1887 uppgick inkomsterna till 260 576 rbl, varav Neva-linjerna inbring-

⁸⁹ BD 251/380 1876, ED prot. 23.11.1876, f. 570–573, RA. *AuB* 1882. *Inkeri* 16.2.1896, 12.9.1897, 14.11.1897. B a t c e r, *St Petersburg*, s. 275–276 o. 'The Development of Public Transportation', s. 96. *Entsiklopeditjeskij slovar XXVIII*, s. 329.

Tabell 4. Passagerarantal på Finska ångslupsbolagets linjer 1887, 1890 och 1908

	1887	1890	1908
Stora Nevan	125 755	505 595	510 128
Öarna		311 115	498 542
Havskanalen			65 985
Palatsbron-Mytnyj-kajen	2 264 400	2 869 020	1 001 212
Senaten-Rumjantsev-skvären	1 551 600	1 791 559	697 112
Gagarinskaja-Petersburgska sidan	862 300	940 008	125 311
Nikolajbron-13 linjen	231 500	194 480	
Övergång Stora Ohta	220 050		
” Lilla Ohta	140 570		
Samponievskaja			71 905
Fontanka	1 369 500	2 479 438	1 250 525
Katarina-kanalen	1 498 100	837 361	150 632
Mojka			265 107
Summa	8 263 775	9 928 576	4 636 459

Källa: *Statistitjeskij ezjegodnik S.-Peterburga 1887, 1890, Predvaritel'nij svod statistitjeskih dan-nih po g. S.-Peterburgu 1909.*

Anm: Totalsummorna för linjerna svarar inte exakt mot de totalantal som uppges i passagerarstatistiken (tab. 3).

ade ungefär hälften. Utgifterna uppgick till 233 806 rbl, varav 100 485 för navigationen (25 000 rbl för arrende av linjer) och 15 000 för administration. Vinsten uppgick sålunda till 24 770 rbl.⁹⁰

Utvidgningarna i slutet av 1890-talet tvingade bolaget att 1895-96 ta upp tre obligationslån på sammanlagt 1,3 milj. mk, men ställningen bedömdes inte som oroande eftersom inget av bolagets gällande kontrakt gick ut före 1907, då man räknade med att obligationerna skulle vara inlösta. Vid bolagsstämman i Helsingfors 1898 beslöt man att utbetala 100 rbl dividend per aktie av nominellt värde av 1000 rbl. Bolaget kunde efter de föregående årens framgångar och utvidgningar fira sitt 25-års jubileum i hoppfull stämning i februari 1898.⁹¹

Bolaget var i hög grad beroende av stadsmyndigheterna och hade därför intresse av god publicitet. Bolagets jubileer utformades till betydande propagandatillfällen och bolaget figurerade i pressen också i andra samman-

⁹⁰ *Inkeri* 27.12.1896. *NPr* 11.6.1888.

⁹¹ *Finland* 12.4.1890. *Inkeri* 27.12.1896 o. 20.2.1898. *WS* 7.3. o. 29.6.1898. *Wiipurin* 6.3.1898.

hang. År 1889 hade bolaget inköpt sin första naftaeldade ångbåt, som avprovades med finansminister Vysjnegradskej ombord på en tur från Sommarträdgården till finansministeriets brygga. Samma år besökte shahen av Persien Petersburg och företog en lusttur till öarna med en av bolagets slupar trots att kronan ställt ett fartyg till hans disposition. von Haartman var likaså angelägen om att framstå som en teknisk innovatör. År 1887 demonstrerades en av honom, synbarligen på bolagets varv, byggd "räddningsångbåt", en liten ångslup för inomskärsbruk som var konstruerad så att den flöt t.o.m. vattenfylld, eftersom en "ejektor" tömde den på några minuter.⁹²

Pressreaktionerna var ofta motstridiga, bl.a. vid olyckor. Ibland angreps bolaget för att inte hålla tidtabellerna eller för att passagerares kläder skadats i sluparna. Ibland prisades åter von Haartman, personalen och fartygen, såsom i *St. Petersburger Herold* 1889:

Es gebührt der Finnländischen Leichten Dampfgesellschaft, an deren Spitze ihr ebenso erfahrener, als umsichtiger und praktischer Direktor und Vorsitzender Herr von Haartman steht. Doppelt hoch anzuerkennen, wenn man bedenkt, welch grossen Schwierigkeiten und Hindernissen derselbe überall begenete, mit welchen Fatalitäten er zu kämpfen gehabt und mit welch erfreulicher Geduld und Ausdauer er doch sein Ziel verfolgte in der sicheren Ueberzeugung, dass sein gemeinnütziges Verstreben schliesslich die Verdiente Anerkennung finden werde und müsse, was erfreulicherweise auch geschehen.⁹³

Senare samma år utsattes von Haartman och bolaget för hårda angrepp i *Novoe Vremja* både för tariffpolitiken och för de olyckor som inträffade detta år. Presspolemiken ger en bild av det kommunalpolitiska sammanhang där bolaget verkade. Det var beroende av koncessioner, men kunde å andra sidan dra nytta av att kommunala tjänster, bland dem kommunikationerna, var svagt utvecklade i Petersburg, som i detta avseende släpade efter inte bara västeuropeiska storstäder utan också Moskva. I avsaknad av det slag av "municipalsocialism" som slagit igenom på de flesta håll i Europa var staden helt enkelt beroende av privata entreprenörer som von Haartman och han förstod synbarligen att utnyttja läget genom uppfinningsrikedom, organisationsförmåga och tekniska försprång. Vilken roll han i övrigt spelade i kommunalpolitikens irrgångar kan inte behandlas här, men flera finska och tyska källor vittnar om ett hårdnande klimat mot bolaget i slutet av seklet, måhända en avspiegling av en mera allmän rysk fientlighet mot "främlingar".⁹⁴

⁹² *Inkeri* 13.5.1889. *Hbl* 13.11.1889. *NPr* 18.9.1887.

⁹³ *StPH* 31.1.1889 *Inkeri* 2.6.1889, 8.9.1889. Jfr *Hbl* 4.7.1889.

⁹⁴ Kritiken mot tariffpolitiken cit. i *Hbl* 25.5.1889; den bemöttes av *Novosti*, som betona-

Envis som en finne

Även om trafiksituationen försämrades och bolagets aktier på 1900-talet synbarligen åtminstone delvis övergick i ryska händer, förblev det registrerat i Finland fram till revolutionen. I bolagets namn ansökte V. Frisk i september 1918 hos centralbyrån för insamling av fordringar på Ryssland om att finländska myndigheter skulle förmedla utkrävning av den förlust bolaget åsamkats "af bolschevikregeringen genom det all bolagets egendom, som funnits i Petrograd, blifvit af densamma tagen i beslag". Tillgodohavandena beräknades till 3,6 milj. rbl (motsvarande 9,7 milj. mk), av vilket ångbåtar och bryggor var värda 850 000 samt varv, material och maskiner 1,1 milj.⁹⁵ Revolutionen innebar dock slutet på bolagets insatser i Petersburgs lokaltrafik.

Insatserna var i hög grad ett resultat av von Haartmans driftighet. Han var en märklig blandning av hovman och officer, tjänsteman och företagare. Han hade sinne för företag och en stark tilltro till affärernas och koncessionernas makt att på samma gång skapa både vinst och allmännytta. von Haartman var en finländsk patriot, han längtade till hemlandet, men hustrun trivdes inte i småstaden Helsingfors. von Haartmans gods i Kaukasien, tyska affärskompanjoner och höga förbindelser gick hand i hand med en viss misstänksamhet mot ryssar; enligt hans dotter hoppades han att hon skulle gifta sig med en svensk, eftersom ryska ungdomar var bortskämda och lättsinniga.⁹⁶

Dessa till synes motstridiga drag kunde länge förenas, vilket även framgår av bolagets storstatliga tio-års jubileum 1883. von Haartman gav en middag för sina arbetare på bolagets varv, där arbetarna rest äreportar av granris, smyckade med jubilarrens namnchiffer samt med ryska och finska färger och emblem. När von Haartman inträdde på varvet hälsades han med "bedöfvande hurrarop äfvensom de brusande tonerna från en marinmusikkår". Verkmästare Andersson överräckte på arbetarnas vägnar en vacker större modell i koppar av bolagets första slup *Pervij*. Haartman uttryckte sin tacksamhet för hyllningen i tal på ryska, finska och svenska.

de RyH:s och bolagets förtjänster. James H. Bate, 'Some Dimensions of Urbanization and the Response of Municipal Government: Moscow and St. Petersburg', *Russian History - Histoire russe* 5 (1978), s. 46-63.

⁹⁵ Ansökan daterad i Viborg 27.9.1918, Granskningsnämnden för krav på Ryssland 394/Eb 14, RA.

⁹⁶ von Haartman-Mees, s. 9, 11-12, 26, 30. Hon gifte sig i sina två första äktenskap med ryssar. Två av sönerna gifte sig i sina första äktenskap med ryskor, den tredje med en petersburgstyska.

Senare gav tjänstemännen och första maskinisterna en *dejeuner*, tillagad av Willman, för "sin afhållne chef", varvid byråchefen A. Koch "på en massiv silfverpresentbricka öfverräckte åt hedersgästen ett praktfullt silfverskål i rysk stil, fylld med 'Neva vatten' – i sjelfva verket dock bestående af skummande champagne – jemte en vackert arbetad silfver össlef". Klockan sex på kvällen gick festdinerer av stapeln på restaurant Borel med representanter för stadsduman, officerare från flodpolisen, medlemmar av ångbåtsbesiktningsskommissionen, tidningsmän och bolagstjänstemän. Middagen inleddes med att Haartman utbringade en toast för HM Kejsaren, varefter stadschefens adjoint prisade jubilarens förtjänstfulla verksamhet. Tal följde i en jämn ström; med ofantligt bifall mottogs det tal med vilket von Fehleisen som en "Vertreter des russischen Elements in der Gesellschaft" svarade på Rafael Karlovitjs toast:

låt om oss vid detta tillfälle äfven ihågkomma den icke ringa prydnad vår älskade furstes makt erhåller genom Storfurstendömet Finland. Jag förmodar, att största delen af de här församlade någon gång besökt Finland. Jag är öfvertygad, att den sällsynta ordning, som utmärker hela detta land, väckt eder förvåning. Denna ordning, som öfverraskar oss är en följd af den samvetsgränhet, med hvilken hvarje finne gör sin pligt, och den aktning han har för lagen. Kärlek till arbetet och ärlighet äro karakteristiska egenskaper för finnarne. Det finns ett ordspråk som säger: "envis som en finne". Detta är sannt, men denna envishet är hos dem en god egenskap. Finnen är envis i striden, men strid är hans arfvalott. Bonden kämpar med sin otacksamma jord och de ogynnsamma klimatiska förhållandena och finnen vid kusten för en oafbruten kamp mot hafvet. Och huru många utmärkta sjömän har denna finska kust ej framalstrat. Icke så få finska namn pryda vår flottas historia.

Mina herrar! öfverallt der vi möta en finne, se vi honom lik granitklippan på hvilken han är född och mot hvilken hafvets böljor maktlöst bryta sig, stå som en trogen och sanningsfast representant för ära och arbete. Lefvande under ryska monarkens spira äro finnar och ryssar liksom medlemmar af en familj, barn af en fader.

Mina herrar! I denna förvandtskaps namn, låt om oss önska att broderliga band må omsluta oss till gemensamt väl. Låt om oss tömma detta glas för Finlands och de finska brödernes välgång!⁹⁷

⁹⁷ SzPH 23.2.1883, här cit. enl. övers. i HD 9.3.1883.

Kriget, ansvaret och historiens domstol

Krigsansvarighetsprocessens historiografi

HENRIK MEINANDER

Den brittiske forskaren Frank Füredi har i en intressant analys av historiemedvetandet i Västeuropa, USA och Japan noterat att andra världskriget än i dag är en fixpunkt, kring vilken även många andra historiska minnen och känslor tenderar att projiceras. Enligt Füredi har detta gällt både de vinnande och förlorande sidorna. I USA, Ryssland och Storbritannien utgör krigsminnena fortfarande en fundamental del av den nationella stoltheten och identiteten, medan de i Tyskland och Japan är föremål för en kontinuerlig självkritik eller mental förträngning. Den tyska rannsakingen har fortsatt med preussisk krampaktighet alltsedan fredsslutet och klimax nåddes så sent som åren 1986–1989 genom den s.k. Historikerstreit. Det oaktat gör Füredi gällande att kriget spelar en ännu större roll i Storbritannien, där minnet av en rättvis och ärofull seger fått sin speciella inramning av att kriget var det brittiska imperiets sista framgångsrika kraftuppvisning.¹

Finland utgör i detta avseende ett undantag, eftersom kriget hos oss är förknippat med både stolta och gärna glömda minnen. Å ena sidan väcker krigsdugligheten i vinterkriget och den bevarade självständigheten fortfarande starkt positiva känslor, men å andra sidan kom samarbetet med Hitlers Tyskland, krigsförlusten och avträddandet av betydande landområden att kasta en skugga över vår nationella identitet. En genomgång av inhemsk fack- och skönlitteratur om krigsåren ger i handen att de stolta orden fått mera utrymme än självkritiska omvärderingar. Men denna obalans är inte alls så markant

¹ Frank Füredi, *Mythical Past, Elusive Future. History and Society in an Anxious Age* (London 1992), s. 17–23, 29–58.

som t.ex. i Japan, där andra världskrigets historia medvetet har förträngts eller förskönats av myndigheterna.² Kritiska undersökningar, kommentarer och romaner har fått publicitet i Finland alltsedan fredsslutet och det är uppenbart att öppenheten har ökat betydligt under de två senaste årtiondena.

Första gången yttrandefriheten och toleransen av olika synsätt på Finlands krigsår på allvar testades var i samband med krigsansvarighetsprocessen, som på segermakternas krav genomfördes i Helsingfors under vinterhalvåret 1945–1946. Processen hade ett antal konkreta politiska syften och dikterades endast i ringa grad av västerländska rättsprinciper, men kom p.g.a. den laddade konstellationen och pressuppbådet att sätta fart på diskussionen om Finlands roll i kriget. Under förhören och sessionerna formulerades och etablerades många av de synsätt och karakteriseringar, som kom att styra den ofentliga diskussionen om kriget i flera decennier framöver.

Finlands öden och handlande under andra världskriget har sedermera hört till de mest utforskade ämnena inom vår historieskrivning. Krigsansvarighetsprocessen har också fått sin beskärda del av uppmärksamheten, men av flera skäl har historiografin kring dessa ämnen blivit närapå förbisedd. En förklaring till denna brist är paradoxalt nog tidsperiodens stora attraktionskraft och det ständigt förbättrade källäget. Varför öda tid på analyser av andra historikers rekonstruktioner och tolkningar när det har funnits tillräckligt med material för egen källforskning! I bakgrunden finns också en allmän ovilja att dryfta de attitydmässiga och politiska bindningar, som legat bakom de olika tolkningarna. Att detta har gällt isynnerhet andra världskrigets händelser sammanhänger med att tolkningar av epokens historia utvecklades till politiska argument redan under krigsansvarighetsprocessen. Epokens politiska laddning fick därmed en avskräckande effekt på efterkrigstidens ledande forskare, som betonade vikten av att hålla dagspolitik och historieskrivning isär.

Denna historicism bottnade också i en allmän desillusion över krigets konsekvenser. Den nationella framstegstron hade fått allvarliga törnar och för de flesta borgerliga historiker framstod krigsansvarighetsprocessens domslut som en allvarlig kränkning av folkets historiemedvetande. Man framhävde betydelsen av en värdefri och objektiv granskning av det förgångna, men tenderade samtidigt att förutfattat utgå från att domslutet var helt felaktigt och hela processen ett politiskt marionettspel. En lika förutfattad men diametralt

² *Ibid.*, s. 48–52.

motsatt inställning var utbredd framförallt inom den politiska yttervänstern, som ansåg att alltför många hade kommit alltför lätt undan.

Denna polaritet har sedermera fått ge vika för en mångfald av synsätt, men har det oaktat präglat många historiska undersökningar och översikter om processen. Samtidigt bör man hålla i minnet att källmaterialet har utökats i stadig takt och idag är mångdubbelt större än 1945. Syftet med denna granskning är därför att dryfta i vilken mån synen på krigsansvarigheten har skiftat i takt med förändringar i samhällsatmosfären och när åter tillgången till nya källor har varit den främsta drivkraften till omtolkningar. Jag inleder dock med ett sammandrag av rättegångens förhistoria och slutresultat.

En "historisk" rättegång

Hösten 1943 aktualiserades krigsansvarighetsfrågan för första gången på allvar inom finska regeringskretsar. Tysklands krigslycka hade svängt till den grad att det hade blivit uppenbart att Finland snabbt borde lösgöra sig från kriget och sluta en separatfred med Sovjetunionen. Landets utrikespolitiska ledning stod i inofficiell kontakt de allierade och började i det tysta förbereda sig för kommande stillestånds- och fredsförhandlingar. Ett led i detta förarbete var en hemlig utredning författad i slutet av september 1943 av ordföranden för riksdagens utrikesutskott Väinö Voionmaa och professor Rafael Erich. Dessa framförde ett antal argument, med hjälp av vilka man kunde försöka visa att Finland av många skäl hade tvingats med i fortsättningskriget. Duon redogjorde kyligt för alla graverande invändningar som kunde göras mot detta påstående och serverade därefter ett antal förklaringar, som överensstämde med den officiella krigspropagandan. Krigsledningen lät bearbeta och översätta rapporten till engelska och gav den därefter spridning inom det allierade läget.³

Ansvarsfrågan hade också dryftats inom olika regeringskritiska kretsar, som hade samordnat sin verksamhet under våren 1943 och i augusti samma år inlämnade ett konfidentiellt brev till president Ryti, där de uppmanade regeringen att lösgöra sig från kriget. Men denna fredsopposition gick närmast in för personskiften inom regeringen och uppfattade inte ännu att krigsansvarighetsfrågan kunde få rättsliga uttrycksformer.⁴ Situationen förändrades

³ Jukka Tarkka, 13. artikla. *Suomen sotasyllisyyksyyms ja liittoutuneiden sotarikospolitiikka vuosina 1944–1946* (Porvoo 1977), s. 27–29.

⁴ Göran Stjernschantz, *Ernst von Born. Den siste hövdingen* (Helsingfors 1984), s. 298–305; Juhani Suomi, *Myrrymies. Urho Kekkonen 1936–1944* (Helsinki 1986) s.

dock snabbt efter att Finland slutit ett vapenstilleståndsfördrag med Sovjetunionen och Storbritannien i september 1944, i vilken ingick en särskild artikel om att Finland förband sig att i samråd med de allierade arrestera och döma personer, som gjort sig skyldiga till krigsförbrytelser.

Den finska förhandlingsparten hade uttryckt reservationer mot att rättskipningen enligt denna sedermera så kända artikel 13 skulle ske under de allierades kontroll. Man valde emellertid att lämna frågan därhän för att inte fästa alltför mycket uppmärksamhet vid artikelns ordalydelse. Dessutom förlitade man sig på att hänvisningen till krigsförbrytelser innebar att artikeln var riktad endast mot brott mot Genève-konventionens krigsparagrafer.⁵ I slutet av november 1944 inledde emellertid den nyss därförinnan legaliserade yttervänstern en kampanj mot krigstidens ledande beslutfattare, vars politik betecknades såsom brottslig och därmed jämförbar med krigsförbrytelser. Tolkningen hade den sovjetiska kontrollkommissionens tysta godkännande och utmynnade i slutet av januari 1945 i en interpellation, i vilken regeringen uppmanades att grundligt utreda krigsansvarighetsfrågan.⁶

Statsminister J.K. Paasikivi baserade sitt svar på ett utförligt utlåtande av f.d. president K.J. Ståhlberg, enligt vilken Finlands grundlag inte innehöll stadganden om krigsansvarighet. Att inleda ett krig var brottsligt endast om beslutet hade fattats lagstridigt, vilket dock inte hade varit fallet 1941. Moralskt eller politiskt förkastliga beslut kunde enligt Ståhlberg under inga omständigheter underkastas ansvarighetsrannsakan. Paasikivi bifogade därför ett politiskt ställningstagande av regeringen, i vilket krigstidens beslutfattare uppmanades dra sig tillbaka från statlig verksamhet för att underlätta en förbättring av relationerna till Sovjetunionen. Samtidigt meddelade han att regeringen beslutit tillsätta en kommitté för att utreda hur den krigstida politiken egentligen hade letts.⁷

Kommittén leddes av den kände laglighetskämpen Eirik Hornborg och den överräckte sitt betänkande till regeringen i juli 1945. Regeringen valde att ge publicitet endast åt de mer kritiskt formulerade delarna av texten. Be-

368–387; Timo Soikkanen, *Yrjö Ruutu. Näkijä ja tekijä. Isenäisyyden, eheyttämisen ja uuden ulkopoliittikan juurilla* (Porvoo 1991), s. 344–355.

⁵ Tarkka, s. 52–53.

⁶ Lauri Hyvämäki, *Vaaran vuodet 1944–1948* (Helsinki 1954) s. 46–48; Kimmo Rentola, *Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937–1945* (Juva 1994), s. 487–506.

⁷ Tarkka, s. 75–78.

slutet kritiserades sedermera kraftigt av de åtalade och dömda politikerna,⁸ men dikterades av regeringens strävan att inte provocera den sovjetdominerade kontrollkommissionen och yttervänsstern, som under vårens och försommarens lopp ytterligare hade skärpt sina kritiska uttalanden i krigsansvarighetsfrågan. Den parlamentariska kritiken mot krigspolitiken hade redan därförinnan, närmare bestämt den 29 juni 1945, utmynnat i en ny interpellation av kretsar bl.a. inom Svenska folkpartiet och Agrarförbundet. Syftet var delvis att motverka yttervänssterns monopolisering av frågan, men i bakgrunden fanns också Paasikivis strävan att tona ned kraven på en retroaktiv lag som bas för rättsliga åtgärder. Paasikivi betonade i sitt svar vikten av att man utredde formella misstag och politiska felbedömningar, men vidhöll att ärendet måste lösas enligt gällande lag. Ståndpunkten fick inte stöd av yttervänssterns representanter, vilka namngav fem krigstida politiker som borde ställas inför rätta.⁹

Regeringens inställning till en retroaktiv rättskipning mjuknade likväl snabbt då kontrollkommissionen lät förstå att en dylik rättegång i så fall skulle föras i Moskva. Inom drygt en månad hade regeringen utarbetat en retroaktiv lag om krigsansvarighet, som sedan godkändes av riksdagen och stadfästes av t.f. president Paasikivi. Efter en kort förundersökning, som ledde till att regeringen väckte åtal mot åtta krigstida politiker, inleddes rättegången den 15 november 1945. Domstolsmedlemmarna var politiskt tillsatta och hela rättegångens uppläggning vittnade om en medveten regi från regeringens och kontrollkommissionens sida. Åklagaren räknade upp sju anklagelsepunkter, av vilka de två första framhävde regeringens ansvar för fortsättningskrigets utbrott och de fyra därpå följande betonade dess oförmåga att inleda fredsförhandlingar med Sovjetunionen. I den sista anklagelsepunkten fästes uppmärksamhet vid att regeringen sommaren 1944 hade gett sitt stöd för president Rytis personliga försäkran till Tyskland om att ingen av honom utnämnd regering skulle ingå en separatfred med de allierade.¹⁰

Rättegången avslutades i början av februari 1946 och två veckor senare fastställdes domarna. Ryti fick åtta års fängelse och de övriga mindre frihets-

⁸ Se t.ex. Edvin Linkomies, *Vaikea aika. Suomen pääministerinä sotavuosina 1943–1944* (Helsinki 1970), s. 411–412.

⁹ Juhani Suomi, *Vonkamies. Urho Kekkonen 1944–1950* (Helsinki 1988), s. 148–156.

¹⁰ Tarkka, s. 157–182.

straff, men den 18 februari 1946 skärptes alla domar enligt kontrollkommissionens krav. Ryti fick 10 år tukthus, medan de övriga domarna var fängelsestraff: Jukka Rangell 6 år, Edvin Linkomies 5 1/2 år, Väinö Tanner 5 1/2 år, T.M. Kivimäki 5 år, Henrik Ramsay 2 1/2 år, Antti Kukkonen 2 år, Tyko Reinikka 2 år. Domarna trädde genast i kraft.¹¹

Laglighet eller geopolitik?

Det första offentliga ställningstagandet i krigsansvarighetsfrågan togs som ovan nämndes av yttervästern redan i november 1944. Men varken det eller senare politiska inlägg under vinterhalvåret 1944-1945 baserade sig på djupgående analyser av krigspolitiken. Det hornborgska kommittébetänkandet utgjorde i detta avseenden en klar förbättring, även om regeringen gav publicitet åt endast valda delar i samband med att det överräcktes den 12 juni 1945.¹² Betänkandet formulerades i praktiken av dess ordförande Hornborg, men åtföljdes dessutom av en längre reservation av statsvetaren och nyblivne folkdemokraten Yrjö Ruutu. Yttervästern hade i ett tidigt skede beskyllt regeringen för att ha tillsatt kommittén för att avleda uppmärksamheten och bromsa upp hela frågan.¹³ Att kritiken uppenbarligen var berättigad framgår av att kommittén uppfattade sin uppgift så snävt som möjligt och endast tog upp den politiska ledningens ansvar för engagemanget i kriget. Därigenom kunde man förtiga Mannerheims och den övriga militärledningens centrala roll i beslutsfattandet.

Hornborgs och Ruutus divergerande inlägg kan egentligen läsas som ingresser till de dialoger, som fördes under följande vinters rättegångssessioner. Mot varandra stod två kända politiska kommentatorer, som båda hade varit engagerade i jägarrörelsen, men i övrigt representerade distinkt olika samhällsfilosofier. Hornborgs utpräglade laglighetsperspektiv byggde vidare på 1800-talets lagpositivism och utmynnade i en kritisk, men det oakat friande dom av krigstidens regering. Statsledningen hade fattat många beklagliga beslut som ledde till fortsättningskrigets utbrott, men detta berodde i hög grad på att det sovjetiska hotet hade känts så starkt. Eftersom ett eventuellt avtalsdokument mellan Finland och Tyskland inte hade påträffats kunde man svårigen ställa beslutsfattarna inför rätta, om än Hornborg ansåg att de tysk-fin-

¹¹ Tarkka, s. 212–223.

¹² Hornborgin komitean mietintö 12.7.1945, Riksarkivet.

¹³ Tarkka, s. 127.

ska överläggningarna i Salzburg i slutet av maj 1941 de facto hade utmynnat i en militär överenskommelse.¹⁴

Ruutus organiska statsuppfattning med dess geopolitiska makroperspektiv resulterade i betydligt mer kritiska slutsatser. Han hade hört till fredsoptionens inre ring och började direkt efter stilleståndsavtalets undertecknande i september 1944 engagera sig i en offentlig kritik av den krigstida politiken. Följden var inte enbart att Ruutu knöt nära kontakter med den uppvaknande yttervänstern; av minst lika stor betydelse för hans politiska position som grå eminens under dessa år var hans förtroliga relationer till Paasikivi och Kekkonen.¹⁵

I motsats till Hornborg, vars konstitutionella analys medvetet avgränsades till Finlands relationer till Sovjetunionen och Tyskland, tog Ruutu fasta på samtliga stormakters målsättningar före och under andra världskriget. Enligt honom hade Finlands statsledning gjort två fatala missbedömningar då man först förlitat sig enbart på den nordiska orienteringen och därefter kastat sig i armarna på Tyskland. Ruutu betecknade Tyskland och Japan som missnöjda stormakter, vars aggressiva krigspolitik gick ut på att uppnå samma kontinentala dominans som de nöjda stormakterna Sovjetunionen, USA och Storbritannien. Finland borde ha insett att deras försök var lönlösa och i tid byggt upp förtroliga relationer till Sovjetunionen.

Ruutu konkretiserade därefter sin kritik genom att poängtera att statsledningen gjort sig skyldig till två brott mot regeringsformen. Det första skedde i augusti 1940 då man slöt avtal om tyska militärtransporter genom Finland utan vare sig regeringens eller riksdagens medgivande. Det andra inträffade i juni 1944, då regeringen lagstridigt gav sitt stöd åt Rytis personliga försäkran till Tyskland om att ingen av honom utsedd ministär skulle sluta en separatfred. Brotten krävde enligt Ruutu rättsåtgärder, inte minst som Finland ”tillsammans med Tyskland inledde ett anfallskrig mot Sovjetunionen och därigenom ställde sig i opposition mot hela den demokratiska världen”.¹⁶

Ruutus ståndpunkter utnyttjades i beredningen av den retroaktiva krigsansvarighetslagen och under förberedelserna av själva rättegången, men då pro-

¹⁴ Hornborgin komitean mietintö, s. 51–55, 90.

¹⁵ S o i k k a n e n, s. 356–364.

¹⁶ Rehtori Yrjö Ruudun ja oik.kand. Eino Pekkalan eriävät mielipiteet Hornborgin komitean mietintöön, s. 112–128, Riksarkivet. Citatet från s. 124 är författarens översättning: ”Saksan rinnalla yhtyi hyökkäyssotaan Neuvostoliittoa vastaan asettuen siten koko demokraattista maailmaa vastaan”.

cessen inleddes hade frågan redan hunnit tas upp i C.O. Frietschs omfattande bok *Finlands ödesår 1939–1943*, som utkom samma höst. Frietsch hade tillhört svenska folkpartiets riksdagsgrupp sedan 1939 och därigenom engagerats i fredsoppositionens verksamhet. Hans skrift bottnade därför väsentligen i den irritation, som mången riksdagsman hade känt inför statsledningens utomparlamentariska styrelseformer under krigsåren.¹⁷ Verket översattes aldrig till finska och uppfattades p.g.a. Frietschs politiska bindningar allmänt som ett försök att stärka den kritiska opinionen mot krigsårens politik. Den drunknade dessutom snabbt i den våg av publicitet som följde på krigsansvarighetsprocessen.

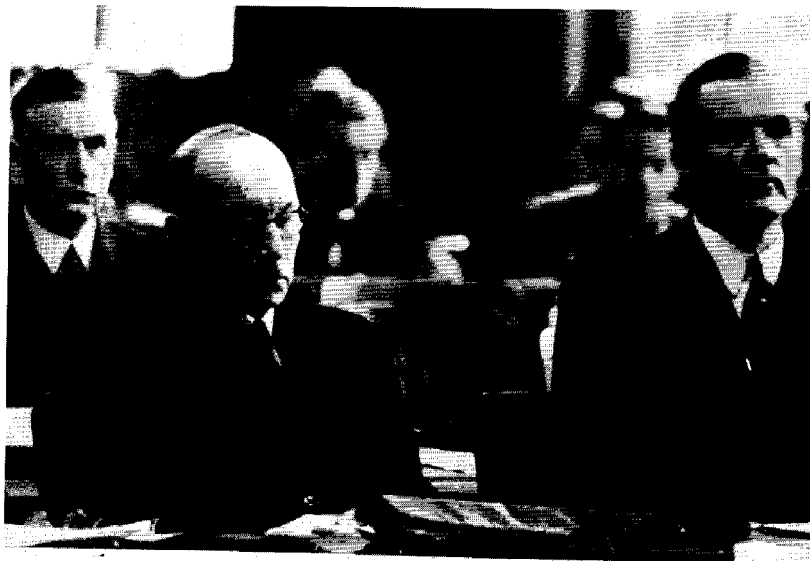
I ett längre perspektiv lade dock Frietsch tillsammans med Ruutu grunden för en mer analytisk diskussion om krigsåren. Ingendera texten baserade sig på mer än några primärkällor och isynnerhet Frietschs verk innehöll många negativa överdrifter. Men i motsats till krigsansvarighetsrättegångens olika parter strävade duon uppenbarligen ändå till en ökning av kunskapen om krigsåren. Reservationen ”uppenbarligen ändå” är av nöden; frågans politiska vikt och komplexitet gör att inget samtida offentligt inlägg kan gå fritt från misstanken om att det uttalades och fick spridning p.g.a. att det var politiskt lämpligt eller användbart. I Ruutus fall vet man att han hade varit Paasikivis ursprungliga kandidat för utredningsarbetet och att han ännu samma år belönades med befattningen som generaldirektör för skolstyrelsen.¹⁸

Yttrandena vid rättegången dikterades, styrdes och censurerades som bekant av ett antal politiskt fastslagna spelregler. Vinterkrigets förhistoria och den militär ledningens ansvar fick inte diskuteras ingående, vilket naturligtvis ställde stora krav både på åklagaren och de anklagade. Något tillspetsat gällde det att diskutera ett skådespel utan att nämna vare sig dess första akt eller huvudperson. Det i tysthet överenskomna beslutet om att lämna Mannerheim i fred var en förutsättning för att hela rättegången kunde bli av, men också det främsta skälet till att de anklagade politikerna tvingades välja en mycket knapp argumentationstaktik i sina anföranden. Detta gällde inte minst den huvudanklagade Risto Ryti, vars möjligheter att försvara sig kring skars av att han inte kunde framhäva att Mannerheim och den övriga militärledningen i praktiken hade fungerat ytterst självständigt under vinterhalvåret 1940–1941.

Följden var att de anklagade genom sina försvarsanföranden lade grunden

¹⁷ C. O. Frietsch, *Finlands ödesår 1939–1943* (Helsingfors 1945), 536 s.

¹⁸ Soikkanen, s. 362–363.

Koncentrerade miner. Edvin Linkomies, Risto Ryti och Hjalmar J. Procopé under en av sessionerna i Ständerhuset vintern 1945-1946. Rättegången hölls i borgarståndets plenisal, som drygt 40 år tidigare varit skådeplats för konstitutionella protester mot de ryska myndigheternas centraliseringsåtgärder. (Lehtikuva)

för den sedermera så omdiskuterade drivvedsteorin om Finlands engagemang i fortsättningskriget. Ur försvarets synvinkel förelåg i praktiken inga acceptabla alternativa förklaringar. Tyskland hade förlorat kriget och det fanns all anledning att förtränga uppgifter, som visade att Finlands beslutfattare aktivt hade engagerat sig i förberedelserna för 1941 års härtåg mot Sovjetunionen. Att detta krävde att ett antal politiker påtog sig skuldbördan var införstått, men ingen kunde hindra att dessa tog tillfället i akt och visade upp sitt retoriska och juridiska kunnande.

Den anklagade oktettens kompetens var i båda dessa avseenden minst lika hög som den huvudsakligen politiskt sammansatta 15-mannadomstolens kvalifikationer; vad lagkunskapen anbelangade hade fem av de åtta akademiska slutexamen i juridik. Drivvedsteorins första utkast formulerades sålunda i utstuderat konstitutionell orddräkt. Den sarkastiska rubriken för Väinö Tanners inlägg vid rättegångens avslutande session den 1 februari 1946 är talande: "Till historiens fördömare och historiens domare". Talet var inte avsett enbart för den politiskt sammansatta domstolen; dess målgrupp var helt

uppenbart historikerna och framtida generationer. Enligt Tanner hade processens politiska natur gjort att diskussionen om dess berättigande egentligen var överflödig, eftersom hela konstellationen var främmande för våra nordiska rättstraditioner.¹⁹

Risto Rytis försvarstal var också konstitutionellt till sin utgångspunkt, men lade ändå huvudvikten vid en kritisk granskning av Sovjetunionens krigstida intentioner, vilket förövrigt ledde till att den censurerades av domstolen och fick publiceringsförbud.²⁰ Det blev därför istället hans försvarsadvokat Hjalmar J. Procopés uppgift att bygga upp bevisföringen med hjälp av en laglighetsretorik, som osökt förde tankarna till sekelskiftets författningsstrid. Procopé fullföljde uppgiften med sådan inlevelse att han endast några månader efter rättegångens avslutande publicerade ett verk om processen under rubriken *Fällande dom som friar*. Boken utkom i Stockholm och översattes även till engelska. Dess målgrupp var sålunda västmakterna, som enligt Procopé blivit serverade endast rättegångens censurerade version.²¹

Beslutet att publicera boken skedde mot diplomatkollegernas inrådan och innebar slutet på Procopés karriär inom utrikesförvaltningen, men fyllde i viss mån sin mission.²² Försvarets ståndpunkter fick spridning i koncis och övertygande form och stärkte kanske aningen Finlands aktier i väst, som hade sjunkit drastiskt under fortsättningskriget. Kärnan i Procopés budskap framgick ur bokiteln; eftersom Finland redan i stilleståndsavtalet 1944 förbundit sig att utfärda fällande domar återstod det för försvarsadvokaten att blotta hela rättegångens politiska målsättning. Detta skedde framförallt genom att publicera och kommentera Rytis försvarsinlägg, men också genom slängar mot det nya politiska etablissemanget. Anklagelserna mot Tanners krigstida utlåtanden fick fungera som en bumerang:

Vad han sagt, hade icke avvikit från uttalanden under samma tid av män som justitieminister Kekkonen och andra, vilka numera anlagt "ett nytt ansikte" och intaga en ledande ställning i dagens Finland.²³

¹⁹ Väinö Tanner, 'Historian tuomitsijoille ja historian tuomareille', i dennes verk *Itsenäisen Suomen arkea. Valikoima puheita* (Helsinki 1956), s. 351–355.

²⁰ Tarkka, s. 190–196.

²¹ H. J. Procopé, *Fällande dom som friar. Dokument ur Finlands krigsansvarighetsprocess* (Stockholm 1946), s. 4–12.

²² Magnus Lemberg, *Hjalmar J. Procopé – Diplomat, politiker, patriot*, (Helsingfors 1989), s. 319–331.

²³ Procopé, s. 29.

Hänvisningen till de s.k. nya ansiktena visar hur tidigt krigsansvarighetsfrågans historia blev ett vapen i den inrikespolitiska debatten och maktkampen, som skärptes ytterligare under åren 1946–1948. T i m o S o i k k a n e n har i sin biografi över Yrjö Ruutu visat hur starkt samtiden uppfattade epoken antingen som en rättvis eller orättvis uppgörelse med det förgångna. Ruutus statssocialistiska slogan "Uusi Suunta" [Den nya riktningen] från början av 1920-talet blev igen aktuell och brukades aktivt då det gällde att framhäva uppbrottets och den nya utrikespolitikens nödvändighet. Hans synsätt delades naturligtvis av yttervänstern, som hade uppnått regeringsansvar och otåligt såg fram mot förverkligandet av ett socialistiskt Finland, men bland begreppets bejakare fanns även borgerliga personer. Speciellt bland dem som hade engagerat sig i fredsoppositionen eller i övrigt krävde ett tydligare avståndstagande från Finlands krigstida samröre med Hitlers Tyskland.²⁴

Det motsatta begreppet "Vaaran vuodet" [Farans år] präglades strängt taget först 1954 genom utgivningen av Lauri Hyvämäkis översikt över händelserna 1944–1948. Det fångade dock väl den känsla av hot och fara, som de flesta kände inför Sovjetunionens dåtida finlandspolitik. Ytterväns terns nederlag i riksdagsvalet 1948 ledde emellertid till en avgörande inrikespolitisk maktförskjutning som snabbt avspeglade sig på uppfattningen om det förgångna. Bilden av det nära förflutna som "farans år" förstärktes i offentligheten och därigenom även stödet för de ståndpunkter, som försvaret framfört under krigsansvarighetsprocessen. Ett konkret uttryck för detta var att de dömda politikerna snabbt beviljades amnesti; ett knappt år efter riksdagsvalet 1948 hade samtliga frigivits.

Före detta skifte hann historikern Arvi Korhonen 1948 utge en anonym redogörelse på engelska över Finlands krigsår, som i sak följde de dömda politikernas försvarsinlägg. Korhonen hade åren 1927–1945 fungerat som biträdande chef för generalstabens krigshistoriska byrå och därmed burit ansvar för en viktig del av krigspropagandan. Manuskriptet till hans översikt om krigsåren blev färdigt redan i september 1945, men p.g.a. många förvecklingar gavs boken ut först tre år senare i USA.²⁵ Den var i likhet med Procopés verk avsedd att stärka Finlands anseende i väst. Greppet var emellertid mindre

²⁴ Soikkane n, s. 357–362.

²⁵ O h r o M a n n i n e n, *Molotov cocktail – Hitlerin sateenvarjo. Toisen maailmansodan historian uudelleenkirjoitusta* (Helsinki 1994), s. 145.

²⁶ [Arvi Korhonen] John H. Wuorinen (ed.), *Finland and the World War II, 1939–1944* (New York 1948).

moraliserande och mer syntetiskt; trots sitt propagerande syfte präglades verket av en analytisk argumentation, som måste tas på allvar även av kritiska kolleger. I motsats till Procopé gav Korhonen utrymme åt realpolitiska aspekter på frågan. Finland hade enligt Korhönens version fungerat alltför troskyldigt och därför hamnat i kläm mellan sina aggressiva stormaktsgrannar. Tolkeningen tangerade i viss mån Pasikivis synsätt och gav den ursprungligen så konstitutionellt formulerade drivvedsteorin en mer gammalfennomansk framtoning.²⁶

Simon Petrus och presidentspelet

Det skulle dock dröja nästan ett decennium innan Korhönens beskrivning utsattes för en kritisk omprövning. Under första hälften av 1950-talet utgavs flera verk där krigsansvarighetsfrågan dryftades, men av dessa var flertalet memoarer eller personliga ställningstaganden. Mannerheims *Minnen I-II* väckte naturligtvis mest uppmärksamhet. Verket skrevs huvudsakligen av hans krigstida underordnade general Erik Heinrichs och överste Aladar Paasonen,²⁷ som i samförstånd med marskalken framhävde Finlands relativa oskuld inför västvärlden. Skribenterna intresserade sig dock inte speciellt för laglighetsaspekten och när stilleståndsavtalets artikel 13 omnämndes förbigick man dess fullföljande med största möjliga diskretion. Inte ett ord yttrades om vare sig själva rättegången eller domarna.²⁸

Tystnaden berodde inte enbart på att processen gällde ett ansvar som Mannerheim själv kunde ha stått till svars för. Marskalkens *Minnen* var författade för en internationell publik, som i allt högre grad började se det förgångna ur Kalla krigets perspektiv. Hänvisningar till de nordiska rättstraditionerna eller Finlands moraliska indignation över stormakternas strategier väckte i en dylik situation inte mera något speciellt intresse i utlandet; senast Östeuropas öde i slutet av 1940-talet måste ha visat hur futilt det var att dryfta frågan ur rättslig synvinkel. Slutligen är det skäl att peka på Mannerheims och hans medhjälpares illusionslösa grundsyn på stormaktspolitiken.

För den inhemska opinionen framstod rättegången emellertid ännu i mitten av 1950-talet huvudsakligen som ett moraliskt dilemma. Femtioalets historiska skildringar av processen innehöll alltså riktigt med anklagelser

²⁷ Ohto Manninen, 'Testamenti Suomelle', *Mannerheim – sotilas ja ihminen* (Helsinki 1992), s. 152–168.

²⁸ Gustaf Mannerheim, *Minnen II 1931–1946* (Helsingfors 1952), s. 434–435.

mot borgerliga landsmän, inte minst mot fredsoptionens representanter, av vilka mången enligt Lauri Hyvämäki hade haft lägsinta motiv. Flera patrioter medverkade, men det oaktat styrdes fredsoptionen ofta av själviska och ärelystna individer. Gruppens agerande hade även bottnat i att man svalde västmakternas krigspropaganda alltför lätt och på denna punkt ansåg Hyvämäki att dess svenskspråkiga medlemmar bar en speciell skuldbörda:

Ruotsinkielisten huomattava osuus 'kolmenkymmenen kolmen' kirjelmän allekirjoittajissa – seitsemäntoista nimeä – osoittaa lännestä tulevan mielipidemuokkauksen vaikuttaneen heihin suhteellisen helposti.²⁹

Hyvämäkis utfall mot de svenskspråkiga dikterades säkert till en del av hans förflutna i det äktfinska AKS, men viktigare är dock att han undvek att öppet kritisera Kekkonen, som ännu under och strax efter rättegången hade varit allmänt villebråd för de åklagade politikernas stödtrupper. Kekkonen hade avancerat märkbart i sin politiska karriär sedan 1946 och var 1954 en av huvudkandidaterna inför det kommande presidentvalet; detta gav honom redan ett visst skydd mot personliga angrepp i den historiska litteraturen.

Kekkonens immunitet var dock inte ännu lika stark som den Mannerheim och Paasikivi åtnjöt långt in på 1960-talet. En dryg månad före presidentvalet 1956 utgav Yrjö Soini en skickligt skriven översikt om krigsansvarighetsprocessens historia under titeln *Kuin Pietari hiilivalkealla*, där Kekkonens protyska utlåtanden i början av fortsättningskriget ställdes i kontrast till hans verksamhet som justitieminister före och under processen. Också om Kekkonen ingalunda ensam utpekades för att ha förnekat sitt land och dess förgångna likt en Simon Petrus träffades han ändå hårt av kritiken. Boken var därför med stor sannolikhet ett led i det frenetiska presidentspelet och sålde som smör; dess tredje upplaga utkom den 10 februari, d.v.s. fem dagar innan elektorerna förrättade presidentvalet!³⁰

Motståndarnas strävan att beskriva processens historia som en kamp mel-

²⁹ Hyvämäki, s. 16. Översatt till svenska: ”Den betydande andelen av svenskspråkiga undertecknare bland de ”trentiotte” – sjutton namn – visar hur relativt lätt de påverkades av den västliga indoktrineringen.”

³⁰ Yrjö Soini, *Kuin Pietari hiilivalkealla. Sotasyllisyyssasian vaiheet 1945–1949* (Helsinki 1956). Första upplagan (6400 ex.) sändes ut till försäljning 20.12.1955, andra (5375 ex.) 26.1.1956, tredje (5375 ex.) 10.2.1956 och fjärde (7425 ex.) 20.2.1956. När den åttonde och sista utgåvan publicerades i oktober 1966 hade boken tryckts i närapå 37.000 exemplar. Förlaget Otavas arkiv i Helsingfors.

lan patrioten Tanner och opportunisten Kekkonen tjänade åtminstone två politiska syften. Å ena sidan var det ett tydligt försök att förhindra valet av Kekkonen, å andra sidan ett led i Tanners och de övriga "krigsansvarigas" politiska rehabilitering, som hade börjat kort efter Stalins död 1953 och det därav följande tövädret i Sovjetunionens utrikespolitik. Yrjö Soinis fokusering vid hur illa de åtta politikerna hade behandlats under rättegången och fångenskapen var typisk för denna rehabiliteringskampanj. Genom att fästa uppmärksamheten vid efterkrigstidens förmenta undfallenhet och opportunistisk kunde man undvika en kritisk granskning av den krigstida regeringens reella ansvar för händelserna.³¹

Försöken att rehabilitera krigstidens beslutfattare betecknades vanligen av kritikerna som ett avståndstagande från Paasikivis utrikespolitiska linje. Den egentliga måltavlan var väl Kekkonens person och machiavelliska politik, men distinktionen är sannerligen inte lätt att notera i samtidsliteraturen. Ingetdera lägret var hågat att blotta de dagspolitiska skäl som låg bakom deras version av krigsåren och krigsansvarighetsprocessen. Diskussionen präglades därför i slutet av 1950-talet av minst lika många omskrivningar och förträngningar som tio år tidigare. För det första var det fortfarande otänkbart att Mannerheims ansvar skulle ha dryftats ingående; för det andra kunde man inte heller alltför öppet beskylla Sovjetunionen och den inhemska yttervänsstern; för det tredje byggde rehabiliteringen av Tanner m.fl. på en okritisk återgivning av deras officiella vittnesmål; för det fjärde gav Kekkonens omskrivna roll upphov till en dubbelbottnad retorik kring hela frågan.³²

I en dylik situation drog sig de inhemska historikerna för att engagera sig i debatten. Källäget var onekligen komplicerat p.g.a. att de inblandade höll sig strikt till tidigare uttalanden och att många centrala akter hade förstörts eller ännu var sekretessbelagda. Det främsta skälet till historikernas passivitet mäs-

³¹ Soini utgav 1968 ett appendix till sin bestseller, i vilken han detaljerat beskrev de dömda politikernas vardag i fångelset. Den gripande skildringen utmynnade i att han krävde att riksdagen postumt skulle upphäva domarna; *Toinen näytös – entäs kolmas? Sotasyyllisyyasian myöhemmät vaiheet* (Hämeenlinna 1968).

³² Periodens mångbottnade offentliga retorik har tillsvidare behandlats schematiskt i forskningen. Ett intressant undantag är Marcus Riskas pro gradu-avhandling *Historievetenskapens sociala funktion i Finland i ljuset av debatten 1956–1966* (Helsingfors universitet, Historiska institutionen 1979). Riska pekar bl.a. på att maktkampen mellan det tannerska och kekkoitiska lägren tydligt återspeglades på den historiska debatten. Det bör tilläggas att Riskas slutsatser på äkta taistoiskt maner var öppet och okritiskt kekkoitiska (se t.ex. 35–43).

te ändå ha varit insikten om att nya forskningsrön skulle utnyttjas i den pågående inrikespolitiska kampen. En mer öppen diskussion utgick därför från utlandet; introduktören var den nordamerikanske historikern C. Leonard Lundin, vars verk *Finland in the Second World War* utkom 1957. Lundin hade fäst sig vid ämnet vid läsning av Arvi Korhonsens anonyma översikt från 1948, som enligt honom var välskriven men partisk. Beslutet att skriva en bok om frågan hade mognat vid jämförande studier av den finländska memoarlitteraturen, som blottade uppenbara motsägelser och inkonsekvenser i den officiella versionen om Finlands krigsår.³³

Lundins tolkning sammanföll i mycket med den kritik som fredsoptionen hade riktat mot de krigstida beslutfattarna: Finland hade aktivt förberett sig för ett krig vid Tysklands sida och dess ledare hade i flera kritiska skeden agerat oberoende av Riksdagen. Undersökningen baserade sig på tillgänglig memoarlitteratur och dokument från rättegångarna i Nürnberg och Helsingfors. Den hade i viss mån karaktären av ett hastverk, men innehöll det oaktat många väsentliga iakttagelser och kritiska slutledningar om krigsåren och de finländska historikernas ensidiga sätt att behandla ämnet. Enligt Lundins senare utsaga bottnade oviljan att gripa sig an frågan uttryckligen i de politiska konstellationer och emotionella knutar, som hade uppkommit under krigsansvarighetsprocessen.³⁴

Det kommunistiska hotet hade visserligen varit överhängande under slutet av 1940-talet, men i längden ledde den känslomässiga antikommunismen till en överdriven försiktighet. Lundin tog själv steget ut genom att ifrågasätta sanningshalten i Mannerheims *Minnen*, drivvedsteorins mest värtaliga produkt, i följande snirkliga formulering:

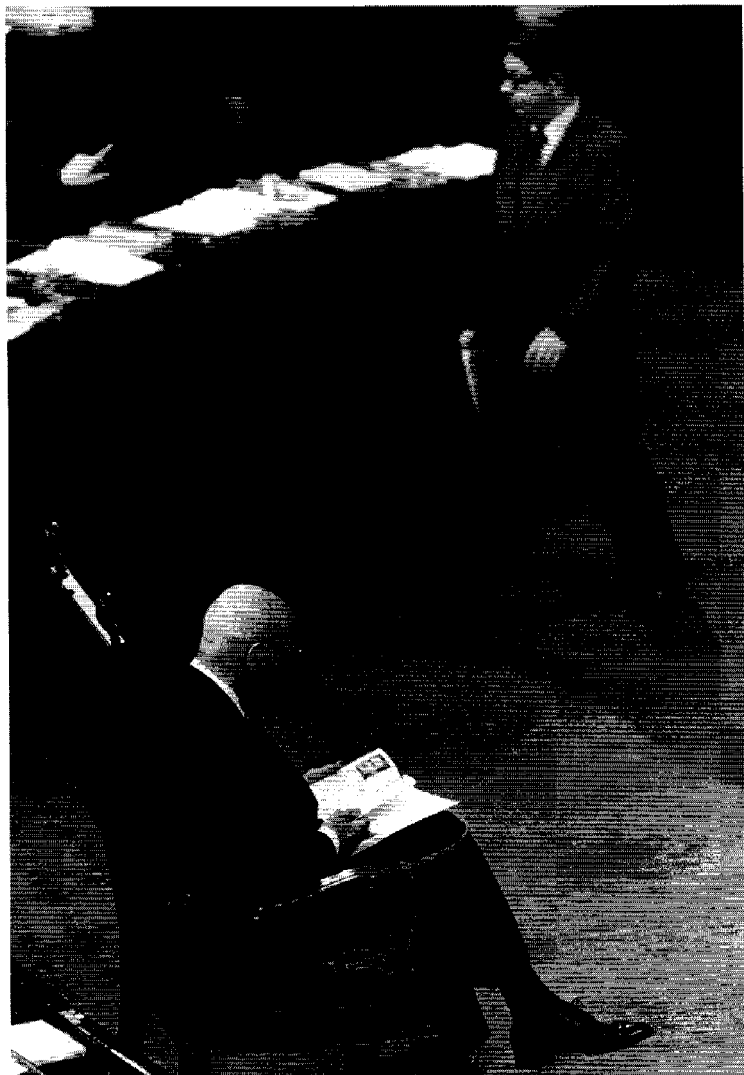
And the question: Was he always a truthful man? is one the reader, comparing his book with the others we have here looked at, would hesitate to return an unqualified "Yes."³⁵

Lundins verk mottogs med sarkastisk kylighet av finländska historikerkreter. Rubriken för Arvi Korhonsens recension i *Suomen Kuvalehti* säger allt: "En amerikan agerar domare över Finlands krigstida politik". Lundins öppna beundran för Paasikivis linje betecknades av Korhonen som illavarslande, eftersom han därigenom blandade ihop historieforskning med dagspolitik. När

³³ C. Leonard Lundin, *Finland in the Second World War* (Indiana 1957), s. 3–13.

³⁴ C. Leonard Lundin, *Finland och andra världskriget* (Ekenäs 1958), s. 497–502.

³⁵ Lundin 1957, s. 255.

Den läsande presidenten. Urho Kekkonen bekantar sig med en matrikel vid Nordiska Rådets 25-års jubileumssession i Riksdagshuset våren 1977. Presidenten visade ett vaket intresse för alla former av boklig kultur och utgav under 1970-talet flera egna verk. Mest uppmärksamhet väckte brevsamlingen Kirjeitä myllystäni (I-II, Helsinki 1976). Bland adressaterna fanns även parlamentarikern på bilden, kommunistpartiets långvarige ordförande Aarne Saarinen. (Lehtikuva)

Lundin därtill blint hade litat på den f.d. fredsoptionens synsätt och versioner var slutresultatet enligt Korhonen bedrövligt. Författarens obefintliga källkritik och allmänna inställning gjorde att verket kunde jämföras med 1800-talets kända Finlandsätares, Ordins och Borodkins produktion. Korhonen hade en reservation, men den var endast avsedd att strö salt i såren: den ryska duon hade i motsats till Lundin offentliggjort ett stort arkivmaterial, som kunde utnyttjas av senare forskare!³⁶

För en om möjligt ännu vassare utsaga stod Antero Manninen, som i sin ironiskt skrivna recension "Ljus ifrån Väst" i tidskriften *Suomalainen Suomi* i Lundin såg en modern Dante. Under sin irrande färd genom Finlands närhistoria hade Lundin försökt väja än för sakkännedomens lejon, än för proportionssinnets varg. Avvärjningarna hade lyckats väl tack vare hans efterklokka beledsagare ur det fredsoptionella lägret:

Mutta nämä pedot eivät pahemmin pääse häntä puraisemaan, koska hänellä on Vergiliuksen C.O. Frietsch ja Beatricenaan Olavi Paavolaisen...³⁷

Lundins replik till dessa utfall publicerades i förordet till den svenska översättningen, som utkom ett år senare. Enligt honom hade Korhonen vilselett sina läsare; å ena sidan kritiserade han Lundin för brist på objektivitet, å den andra teg han om att han själv låg bakom den anonymt publicerade bok, som i tiden fått Lundin att fatta pennan. Med hänvisning till Korhonen dubbelspel framhävde Lundin vikten av att ärligt redogöra för sina egna subjektiva intentioner och tillade att hans egen utgångspunkt var den västorierade liberalens. Han medgav att verket trots andra upplagens korrigeringar hade sina brister, men kunde inte förstå varför de finländska forskarna försättningsvis undvek att kritiskt granska det krigstida samröret med Tyskland i hela dess vidd.³⁸

Det är svårt att veta hur omedveten Lundin var om krigsansvarighetsfrågans fortsatta aktualitet i finländsk inrikespolitik. Med tanke på debattens

³⁶ Arvi Korhonen, 'Amerikkalainen Suomen sodanaikaisen politiikan tuomarina', *Suomen Kuvalehti* 45/1957 s. 24–25, 56.

³⁷ A[ntero] M[anninen], 'Länestä valo', *Suomalainen Suomi* 1957, s. 291. I svensk översättning: "Men dessa vilddjur har inte just kommit åt att bita honom, eftersom hans Vergilius har varit C.O. Freitsch och Beatrice igen Olavi Paavolainen..."

Se även Eric Anthonis likasinnade granskning i *Historisk Tidskrift för Finland* 1957, s. 156–161.

³⁸ Lundin 1958, s. 9–25.

invecklade omskrivningar och syften är det förstås möjligt att han inte insåg styrkan i denna koppling. Hans bok provocerade hur som helst Korhonen till en sista stor forskningsinsats; hösten 1961 utgav den 71-årige emeritus professorn en noggrant dokumenterad och välformulerad undersökning om de tysk-finska kontakterna året före fortsättningskrigets utbrott. Dess titel *Barbarossa-suunnitelma ja Suomi* gick rakt på sak, men som i tidigare inlägg av Korhonen var kontentan av undersökningen att Finlands militära ledning inte hade förbundit sig att på ett organisk sätt delta i Barbarossa-planens fullföljande.³⁹

Tolkningen var förutbestämd. Ilkka Herlin har nyligen funnit bevis för att Korhonen under sin materialinsamling stötte på källor, som avslöjade ett betydligt aktivare engagemang från Finlands sida.⁴⁰ Korhonen teg dock om dessa fynd och framhävde istället de trängande yttre omständigheter, som gjorde att landet drogs med i konflikten. Han förbigick sitt polemiska förhållande till Lundin och vidkände fortsättningsvis inte sitt anonyma inlägg i frågan 1948. Ohto Manninen har i en analys av verket påpekat att det knappast var en slump att undersökningen publicerades i stora upplagor just hösten 1961. Korhonen hörde till Kekkonens motståndarläger och boken fungerade som ett indirekt inlägg i den intriganta kampanjen inför presidentvalet 1962.⁴¹

Historikernas VSB-liturgi?

Om Lundin hade irriterat sina finländska kolleger framstod Korhonen omständiga genmäle – inte minst p.g.a. dess uppenbara vinklingar – som en veritabel brandfackla för utländska Finlandsforskare. Inom tio år hade en handfull brittiska och amerikanska forskare grävt fram tillräckligt med dokument för att kunna underkänna hela drivvedsteorin. För det mest vägande inlägget stod amerikanen Hans Peter Krosby, som 1967 utgav en undersökning på finska med den talande titeln *Suomen valinta 1941*. Enligt Krosby hade trycket från Sovjetunionen redan tidigt övertygat Finlands beslutfattare om nödvändigheten att medverka aktivt i de tyska krigsplanerna.⁴²

Krosbys källunderlag var större och mångsidigare än Korhonen. Det främ-

³⁹ Arvi Korhonen, *Barbarossa-suunnitelma ja Suomi. Jatkosodan synty* (Porvoo 1961).

⁴⁰ Ilkka Herlin, "Suomi-neidon menetetty kunnia. Ajopuuteorian historiografiaa", Opublicerat manuskript.

⁴¹ Ohto Manninen, *Molotovs cocktail – Hitlerin sateenvarjo*, s. 149.

⁴² Hans Peter Krosby, *Suomen valinta 1941* (Helsinki 1967).

sta skälet till att hans tolkning emottogs positivt i Finland var dock att inställningen till krigsåren hade förändrats i rask takt under 1960-talet. Krigsansvarighetsfrågan hade mist något väsentligt av sin inrikespolitiska laddning i o.m. Kekkonens återval 1962 och i bakgrunden skymtade också en större beredskap att diskutera hela krigsperioden i mer relativistiska ordalag. Vinterkrigets förhistoria blev föremål för ingående och ställvis mycket kritiska granskningar; man poängterade det kortsiktiga i att Sovjetunionens "legitima säkerhetsintressen" inte hade beaktats och pekade på ett antal taktiska missgrepp från Finlands sida.

Receptionen av Krosbys forskningsresultat sammanföll också tidmässigt med genombrottet för Finlands nya utrikespolitiska doktrin, enligt vilken kriser skulle förebyggas genom aktiv och kallblodig diplomati. Uppfattningen om Finlands medvetna val 1941 passade väl ihop med doktrinen, eftersom man därigenom kunde påvisa att landets ledning även tidigare kunnat fatta självständiga beslut i svåra situationer. Doktrинens främste ideolog Max Jacobson skrev 1968 i en översikt om efterkrigstidens utrikespolitik att man gärna ville betona att Finland hade "råkat" med i kriget vid Tysklands sida – alldeles som om finländarna inte hade varit kapabla att bestämma över sin egen politik:

Kun näin sanotaan, pannaan Suomen itsenäisyys alennusmyyntiin. Tosiasiallisesti Suomen poliittinen johto hankki jo vuonna 1940 määrätietoisesti tukea Saksasta. Se oli vakuuttunut siitä, että Neuvostoliitto pyrki tuhoamaan Suomen itsenäisyyden ja että tämä uhka voitiin torjua vain Saksan avulla. Kolmatta vaihtoehtoa – puolueettomuutta – ei niissä oloissa pidetty realistisena.⁴³

Jakobson formulerade sig öppnare än många andra diplomater och representerade en mer västorienterad falang inom utrikesministeriet,⁴⁴ men hans tolkning av 1941 års händelser var det oaktat tidstypisk. Vördraden för de politiker som hade dömts vid krigsansvarighetsrättegången hade knappast avta-

⁴³ Max Jakobson, *Kuumalla linjalla. Suomen ulkopoliittikan ydinkyksymyksiä 1944–1968* (Helsinki 1968), s. 35. I svensk översättning: "En sådan utsaga innebär en realisation av Finlands självständighet. De facto sökte Finlands politiska ledning redan 1940 målmedvetet stöd från Tyskland. Man var övertygad om att Sovjetunionen hade för avsikt att göra slut på Finlands självständighet och att detta kunde undvikas enbart med hjälp av Tyskland. Det tredje alternativet – neutralitet – ansågs inte vara realistiskt under dåvarande förhållanden."

⁴⁴ Timo Soikkanen, *Ulkohallinnon historia. Kekkonen aika 1956–1981* (opublicerat manuskript), s. 141–142, 158–159.

git, men det fanns inte längre något utrikes- eller inrikespolitiskt hot som krävde att man fortfarande strikt höll fast vid deras försvarstal. Nu vågade även inhemska forskare inleda mer kritiska granskningar av fortsättningskriget utbrott och frukten av dessa forskningsmödor serverades i en livlig debatt mellan Mauno Jokipii och Ohto Manninen i *Historiallinen Aikakauskirja* 1977. Dialogen präglades av ett för finländska historiedebatter sällsynt försök att låta analys och argument gå före prestige och preusseri. Att man ändå inte lyckades hålla känslorna i styr vittnade snarast om att ämnet fortfarande var brännbart. Jokipii presenterade källor som enligt honom visade att kopplingen till Barbarossa-planen verkligen skedde redan i december 1940, medan Manninen på basen av nästan samma material gjorde gällande att de tysk-finska banden hade knutits långsammare och i mindre slutgiltig form.⁴⁵

Konstellationen påminde onekligen om tidigare pennfäktningar kring frågan, i det att Jokipii härmed indirekt sällade sig till den av fredsoppositionen initierade kritiska traditionen och Manninen igen till dem som ännu vågade försvara drivvedsteorins kärna. Den historiografiskt sett mest avslöjande ordväxlingen uppkom då Jokipii gjorde gällande att Manninen blundade för det uppenbart apologetiska draget i Arvi Korhons redan klassiska bok om Barbarossa-planen. Ohto Manninen hade bl.a. försvarat Korhons omständiga tes om att general Tälvela hade varit i Berlin av en slump då anfallsstrategins ramar fastslogs. Enligt Jokipii vittnade detta om något väsentligt i Mannins lojalitet gentemot Arvi Korhonen.⁴⁶ Manninen parerade utfallet genom att beskylla Jokipiin för att modemedvetet ha avfärdat Korhons bok i summariska ordalag, men tillade för säkerhets skull: "Eftersom jag inte heller är Korhons elev – jag minns inte ens att jag någonsin skulle ha sett honom – kan jag svårigen vara illojal eller lojal gentemot honom."⁴⁷

Vad handlade denna dispyt egentligen om? Det vore osakligt att spekulera kring hur stor distansen egentligen i tiden var mellan Korhonen och Ohto Manninen. Värt att notera är däremot att varken Jokipii eller Manninen var villiga att gå till grunden med sina beskyllningar på denna punkt. Jokipiis antydning om apologetiska tolkningar och Mannins replik om modemedvetna attityder visade att de ändå måste ha reflekterat över och påverkats av den tidigare, politiskt laddade diskussionen om krigsansvarigheten. De för-

⁴⁵ *HAIK* 1977, s. 3–17, 77–95, 234–253, 255–265, 349–360; 1978, s. 60–64.

⁴⁶ *HAIK* 1977, s. 260.

⁴⁷ *HAIK* 1977, s. 350: "Korhosen oppilaskaan en ole – en muista häntä koskaan nähneenikään –, joten minun on vaikea olla hänelle uskoton tai uskollinen."

skansade sig emellertid på traditionellt sett bakom skickligt konstruerade källkritiska analyser och vågade sig endast i nödfall ut på ideologiernas krigiska fält.

Manninen utgav ännu medan debatten pågick en vägande undersökning om de finsk-svensk unionsplanerna 1940⁴⁸ och Jokipii presenterade sin helhetssyn tio år senare, då hans tegelstensverk *Jatkosodan synty* utkom.⁴⁹ Men på den självreflektiva nivån skedde inga väsentliga förändringar; ingetdera verket innehöll en redogörelse för hur synen på fortsättningskrigets utbrott hade formats och kantstötts i växelverkan med efterkrigstidens inrikespolitiska maktspel. Bristen var uppenbar, men på inget sätt mer påfallande än inom annan professionell historieforskning. Isynnerhet inte i jämförelse med övriga undersökningar om inhemsk politisk historia, som ju av hävd saknar historiografiska reflexioner.

Det är därför svårt att helt skriva under Max Engmans karakterisering att vårt lands historieforskare sedan 1960-talet skulle ha lyckats avdemonisera synen på Ryssland och de rysk-finska relationernas utveckling.⁵⁰ Det stämmer naturligtvis att forskningen under de senaste tre decennierna har blottlagt en hel flora av förutfattade meningar om t.ex. autonomins tidevarv. Samtidigt gäller det dock att fästa uppmärksamhet vid ovan beskrivna förtäckta bevekelsegrunder, som har gjort att den historiska diskursen har förblivit en-dimensionell fram till våra dagar. Behandlingen av andra världskriget och den finländska krigsansvarigheten miste nämligen ingalunda sin komplexitet i o.m. att drivvedsteorin hade torpederats. Avslöjandena om Mannerheims och Rytis tidiga vetskap om Barbarossa-planen gav anledning till allt grundligare analyser av krigsansvarighetsrättegången, men när de kom i tryck innehöll de vanligtvis nya "blinda punkter".

Rehabiliteringen av Kekkonen

Det mest kända bidraget var utan tvivel Jukka Tarkkas doktorsavhandling *13. artikla* från 1977, som trots årtionden av hetsiga debatter var den första historiskt dokumenterade undersökningen om rättegångens kontext, bak-

⁴⁸ Ohto Manninen, *Toteutumaton valtioliitto. Suomi ja Ruossi talvisodan jälkeen* (Helsinki 1977).

⁴⁹ Mauno Jokipii, *Jatkosodan synty. Tutkimuksia Saksan ja Suomen sotilaallisesta yhteistyöstä 1940–1941* (Helsinki 1987).

⁵⁰ Max Engman, 'Historikerna och nationalstaten', i verket *Historien og historikerne i Norden efter 1965. Studier i historiske metode XXI* (Aarhus 1991) s. 56–59.

grund och förlopp. Tarkkas kontextuella grepp framgick redan ur avhandlingens undertitel: *Suomen sotasyllisyksymys ja liittoutuneiden sotarikospoliittikka vuosina 1944–1946*. Han kopplade Finlands krigsansvarighetsfråga till tidens stormaktspolitik och visade på ett övertygande sätt att man i jämförelse med motsvarande rättegångar i Nürnberg, Tokyo och Östeuropa hade upplevt något av en söndagsskola. En inhemsk domstol hade ställt inför rätta och dömt ett litet urval av beslutfattare, som alla gick fria efter några år; ingen hängdes, ingen fick ett skott i nacken.

Enligt Tarkka hade Sovjetunionens agerande under processen inte varit exceptionellt hårt, också om dess representanter inom kontrollkommissionen bevisligen dikterade rättegångens utformning och slutliga domar. Sovjet hade de övriga segermakternas stöd i sin strävan att tvinga Finland att offentligt ta avstånd från krigsårens politik. Tvärt emot samtidens allmänna farhågor var dess målsättning inte en sovjetisering av landet; man avancerade märkbart försiktigare än i andra delar av Östeuropa och upprätthöll fungerande relationer till alla politiska partier. Tarkka ansåg att rädslan för en sovjetisk invasion bottnade i krigsupplevelserna och egentligen var en förenkling av den sovjetiska partens målsättningar:

Suomi näyttää pitäneen kunnia-asianaan olla Moskovan uhri, sen toimille ei helposti nähty muita motiiveja kuin halu tuhota Suomi.⁵¹

Tesen byggde i hög grad på att Sovjetunionens mer långsiktiga målsättningar inte synades i fogarna. Tarkka noterade Sjdanovs inofficiella hotelser om invasion, men bedömde dem som ett medel att påskynda rättegångens verkställande. Hans tolkning var i det avseendet ett belysande exempel på vilket sätt den östra grannen "avdemoniserades" i 1970-talets forskning; eftersom inget invasionsförsök gjordes var hotelserna tomma. Att detta var en förhastad slutsats framgår av senare undersökningar, som visar att Stalin och Sjdanov våren 1948 beklagade sig över att man inte hade invaderat Finland i tid: "Vi beaktade amerikanerna alldeles för mycket. De skulle inte ha lyft ett finger."⁵²

Tarkkas rekonstruktion av händelserna före och under rättegången innehöll dock en ännu viktigare rehabilitering – nämligen av landets sittande pre-

⁵¹ Tarkka, s. 251. I svensk översättning: "Finland förefaller att ha sett det som en hederssak att vara Moskvas offer; dess motiv har ogärna uppfattas som andra än att omintetgöra Finland."

⁵² Osmo Jussila, *Suomen tie 1944–1948. Miksi siitä ei tullut kansandemokratiaa* (Helsinki 1990), s. 25.

sident Urho Kekkonen. Denne hade sannerligen stått i händelsernas centrum i egenskap av dåvarande justitieminister och sedermera fått utstå mycken spe för sitt handlande. Såsom tidigare noterades kom Kekkonens politiska motståndare att beteckna hans flexibla samarbete med de sovjetiska representanterna för kontrollkommissionen som opportunistiskt; så skedde redan under rättegången och så kom att ske i ännu högre grad inför 1956 och 1962 års presidentval. Kekkonen försvarade sitt handlande i olika sammanhang genom att framhäva att han hade verkställt det som var nödvändigt. Finlands regering skulle ha kunnat vägrat att iscensätta en krigsansvarighetsrättegång, men följderna hade endast varit en betydligt svårare process i sovjetisk regi.⁵³

Dylika förklaringar dög sällan åt hans politiska motståndare, som gjorde gällande att Kekkonen genom sin överdrivna undfallenhet hade vunnit den sovjetiska partens förtroende och därefter hänsynslöst utnyttjat denna kontakt för att uppnå och behålla presidentämbetet. Beskyllningen var grav och förtegs småningom närapå helt och hållet, men oroade hans samvete ännu i början av 1970-talet. Ur Kekkonens s.k. kvarnbrev framgår att han hade ett starkt behov av att framhäva sin fosterländskhet och ofta fann skäl att återkomma till 1940-talets händelser i rättfärdigande ordalag.⁵⁴

Jukka Tarkkas karakterisering av Kekkonens motiv och agerande åren 1945-1946 påminde nästan genant mycket om dennes egna beskrivningar. Detta berodde inte enbart på Tarkkas internationella komparation, som framhöll att Finland trots allt hade kommit lätt undan, utan även på han att undvek att gå till djupet med de beskyllningar, som under årens lopp hade riktats mot Kekkonen. En dylik utredning hade krävt en historiografisk översikt och rimligen tvingat Tarkka att inta en mer kritisk inställning till Kekkonens utsagor. Istället för att utreda deras uppenbart mångbottnade budskap återgav Tarkka på flera ställen Kekkonens ord utan vederbörlig källkritik.⁵⁵

Som ett exempel kan anges Tarkkas referat av ett inlägg av Kekkonen från 1970, i vilket presidenten dementerade en uppgift i Edwin Linkomies postumt utgivna memoarer. Linkomies hade ondgjort sig över att Paasikivis regering i juli 1945 publicerade en stympad version av det Hornborgska kommittebetänkandet, där alla omdömen som vittnade om förståelse för den krigstida regeringen hade strukits. Enligt Linkomies uppgifter stod justitie-

⁵³ Se t.ex. Tarkka, s. 253.

⁵⁴ Urho Kekkonen, *Kirjeitä myllöystäni. I 1956-1967* (Helsinki 1976), t.ex. s. 156-163, 165-173, 215-217.

⁵⁵ Tarkka, s. 129, 253.

minister Kekkonen för censureringen, medan statsminister Paasikivi genom sitt godkännande understödde detta ”officiella bedrägeri”; deras avsikt var m.a.o. inget mindre än att ”bereda väg för krigsansvarighetsprocessen”.⁵⁶ Kekkonen förnekade emellertid 1970 sin andel i censureringen och gjorde gällande att man tvärtom velat avleda uppmärksamheten från hela frågan. Tarkka godtog Kekkonens påstående utan att dryfta hans motiv.⁵⁷

Till Tarkkas försvar kunde anges att han inte hade tillgång till Paasikivis dagböcker, som visade att regeringen börjat förbereda sig för en krigsansvarighetsprocess redan innan det erhöill betänkandet.⁵⁸ Men då bortser man från att han borde ha givit lika stor tyngd åt Linkomies vittnesbörd som åt Kekkonens. Tarkkas tendens att rehabilitera lyser dock tydligast igenom i hans avslutande bedömning av Kekkonens politik, som utmynnade i att han avfärdade påståendena om att denne skulle ha fungerat opportunistiskt. Tvärtom ledde hans iskalla realpolitik till att han blev mäktig populär:

... Kekkosta vastaan kasautui kaikki se, mitä uudessa ulkopoliitikassa koettiin vastenmieliseksi. Paasikivi käytti Kekkosta sotasyllisyyskysymyksessä työrukkasenaan ja hänestä tuli pääministerin sjaiskärsijä.⁵⁹

Som Osmo Apunen har påpekat låg resonemangets svaghet i att Tarkka inte samtidigt beaktade de uppenbara inrikespolitiska fördelar som Kekkonen erhöill genom krigsansvarighetsprocessen. Relationerna mellan kommunisterna och socialdemokraterna inlammerades för långa tider framöver samtidigt som samlingspartiet och agrarförbundets högerflygel åsidosattes. Följden blev att agrarförbundets av Kekkonen styrda vänsterflygel intog en nyckelposition i inrikes- och sedermera även i utrikespolitiken.⁶⁰

⁵⁶ Linkomies 1970, s. 411–412. Boken utkom fyra år senare i Sverige under titeln *I mitt lands tjänst. Minnen från statsministertiden 1943–1944* (Stockholm 1974).

⁵⁷ Tarkka, s. 129. Kekkonens starka reaktion på Linkomies postuma inlägg framgår även ur de diskussionsanteckningar, som hans dåvarande kanslichef Antero Jyränki publicerade i *Kolme vuotta linnassa. Muistintapanoja ja jälkiviisautta* (Porvoo 1990), s. 121–124.

⁵⁸ J.K. Paasikivis dagböcker 1944–1956. Första delen (Helsingfors 1985), s. 157–160. Se även Suomi, s. 155–164.

⁵⁹ Tarkka, s. 258. I svensk översättning: ”Det var Kekkonen som fick stå som skampål för allt det som uppfattades som motbjudande i den nya utrikespolitiken. Kekkonen var Paasikivis arbetsredskap i krigsansvarighetsfrågan och fick fungera som statsministerns offerlamm.”

⁶⁰ Osmo Apunen, 'En gammalfinsk demonstration', *Historisk Tidskrift för Finland* 1978, s. 438–439.

Yrjö Soini

KUIN PIETARI
HIILIVALKEALLA

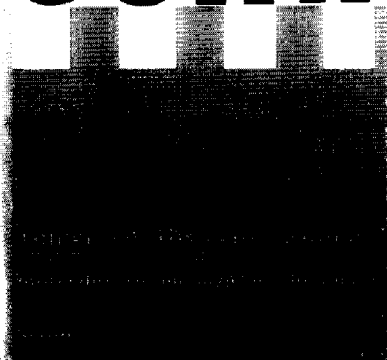
Sotaosallisuusasian vaiheet
1944-1949

KAHDEKSAS PAINOS

HELSINGISSÄ
KUSTANNUSOSAKEYHTIÖ OTAVA

YRJÖ SOINI

Den åttonde och sista upplagan av Yrjö Soinis bok om krigsansvarighetsprocessen utgavs hösten 1966. Två år senare publicerade Soini en efterskrift, i vilken han krävde en postum upphävning av domarna.

Tarkka framhävde också det positiva och nydanande i att Kekkonen inledde en inofficiell dialog med den sovjetiska kontrollkommissionens representanter. Kekkonen frångick härmed 1920- och 1930-talens styva diplomati och etablerade en mer flexibel kommunikationsform mellan parterna, som sedermera kom till stor nytta under VSB-förhandlingarna, notkrisen och förberedelserna inför tullunionen med EEC. Enligt Tarkka kunde man genom dessa dialoger effektivt sondera stämningen på sovjetiskt håll och förbereda kompromissbeslut.⁶¹

Karakteriseringen skulle ha varit trovärdigare om Tarkka tagit ställning till all den kritik, som under årens lopp har riktats just mot dessa förtroliga samtalsformer. Enligt kritikerna kunde man befara att Kekkonen under sina konfidentiella diskussioner med Sovjetunionens ledning i något skede började få

⁶¹ Tarkka, s. 254-255.

allt svårare att hålla isär landets intressen från sina egna politiska målsättningar. Också om dylika anklagelser kan ha varit överdrivna tyder Tarkkas förtegenhet på att de inte var lätta att dementera. Osmo Jussila har t.ex. i en 1990 publicerad analys av Finlands politiska utveckling 1944–1948 spekulerat kring frågan om den ryska parten utnyttjade Kekkonens protryska uttalanden från fortsättningskriget som utpressningsmedel för att göra honom medgörligare.⁶² Jukka Nevakivi går betydligt längre i sin höst utkomna bok om Kekkonens senare samröre med sovjetiska diplomater; enligt ryska utrikesministeriets nyligen öppnade arkiv skulle Kekkonen aktivt ha involverat dem i Finlands inrikespolitik.⁶³

Det är inte svårt att ur dagens perspektiv ironisera över att Tarkka i sitt förord framhävde att han försökt följa sin handledares — professorn och diplomaten Keijo Korhonen — råd om att ”komma sin samtid så nära att det förskräckte”. Men då glömmer man att Tarkka var varken den första eller sista historikern i vårt land, som tog intryck av epokens VSB-ideologi och -vokabulär. När Timo Vihavainen i sin debattskrift från 1991 om Kekkonen-epoken gjorde gällande att historikerna inte i nämndvärd utsträckning påverkades av 1970-talets politiska retorik visade han en uppenbar undfallenhet gentemot sina egna yrkesbröder.⁶⁴

Sjdanov och yttervästern i blickfånget

En av dem var Juhani Suomi, vars VSB-prägling gjort sig gällande ännu i den andra delen av hans omfattande Kekkonen-biografi från 1988, som berörde åren 1944–1950. Han tecknar här en avgjort positiv bild av Kekkonens agerande under hela krigsansvarighetsprocessen och framhåller med ännu större noggrannhet än Tarkka Kekkonens centrala roll i räddningen av Mannerheim. Kekkonen hade sedan sommaren 1945 systematiskt arbetat för att få Mannerheim avsatt från presidentämbetet, men var samtidigt mån om att den äldre marskalken inte skulle komma med bland dem som ställdes inför rätta. Enligt Suomi var Kekkonen övertygad om att en dylik förnedring inte skulle ha godkänts av det finska folket. Dessutom var han väl informerad om att kontrollkommissionen inte ställde krav på att Mannerheim skulle åtalas.

⁶² Jussila, s. 72.

⁶³ Jukka Nevakivi, *Miten Kekkonen pääsi valtaan ja Suomi suomettui* (Helsinki 1996).

⁶⁴ Timo Vihavainen, *Kansakunta rähmällään. Suomettumisen lyhyt historia* (Helsinki 1991), s. 185–206.

Ur Suomis redovisning av rättegångens förundersökning framgår att Kekkonen stod bakom idén att sända Mannerheim till utlandet för den tid som var utsatt för väckande av åtal. Manövern lyckades efter några pinsamma vändningar, men före avresan måste man dock arrangera ett förhör, som skulle påvisa Mannerheims oskuld till fortsättningskrigets utbrott. Detta krävde av förståeliga skäl omständiga förberelser och dirigerades med stor skicklighet av Kekkonen. Marskalken fick tillsammans med general Heinrichs i förväg ta del av frågorna och gav därefter ett vittnesbörd, i vilket ansvaret för besluten sköts över på politikerna.⁶⁵

Suomis sätt att teckna Kekkonens motiv och agerande påminner överraskande mycket om Stig Jägerskiölds inställning till sitt forskningsobjekt Mannerheim. I likhet med Jägerskiölds skildring av marskalkens presidentår i Mannerheim-biografins sista del från 1981 kommer Suomi aldrig ens på tanken att hans huvudperson skulle ha styrts av annat än osjälviska och ärliga motiv. Detta krävde att Jägerskiöld negligerade alla de forskningsrön, som under 1960- och 1970-talen hade påvisat att Mannerheim var huvudansvarig för tysklands-orienteringen.⁶⁶ För Suomis del gällde det att inte alls befatta sig med de anklagelser för opportunism som under årens lopp hade riktats mot Kekkonen.

I övrigt har forskningen kring krigsansvarighetsprocessen dock under de två senaste decennierna frångått den traditionella fixeringen vid Ryti, Mannerheim och Kekkonen. Hannu Rautkallios verk *Sotasyyllisyyssnäytelmä* från 1981 bör i mycket läsas som en randanmärkning till Tarkkas arbete. Tarkka hade gjort gällande att de allierade hade en gemensamt utstakad krigsansvarighetspolitik. Rautkallio visade med hjälp av källmaterial från Foreign Office i London att kontrollkommissionens brittiska medlemmar spelade en helt underordnad roll. De var illa informerade om sina sovjetiska kollegers strategier och fick ofta finna sig att besluten hade fattats utan deras kännedom.⁶⁷

Rautkallios brittiska material gav ett nytt perspektiv på rättegångens historia, i det att han i motsats till sina föregångare kunde utnyttja dokument producerade av kontrollkommissionens medlemmar. Men som hans egen forsk-

⁶⁵ Suomi, s. 222–234.

⁶⁶ Stig Jägerskiöld, *Från krig till fred. Gustaf Mannerheim 1944–1951* (Helsingfors 1981), s. 154–192.

⁶⁷ Hannu Rautkallio, *Sotasyyllisyyssnäytelmä. Valvontakomission salaiset asiakirjat pubuvat* (Helsinki 1981), s. 134–136, 276–279, 291.

ning visade var de brittiska källorna inte särdeles informativa när det gällde att utreda den sovjetiska partens synsätt. På denna punkt fick man i viss mån hjälp av Paasikivis dagböcker, som publicerades 1985 och snabbt togs i bruk av forskarna. Dagböckerna avslöjade att kontrollkommissionens sovjetiske ordförande, generalöverste Andrej Sjdanov under åren 1945–1946 tvingade fram de flesta av sina krav genom direkta förhandlingar med Paasikivi eller Kekkonen. Överläggningarna följde vanligen ett visst mönster. Först togs ärendet upp under inofficiella diskussioner mellan parterna; därefter riktade den politiska yttervännen kritik mot regeringens avvaktande linje; slutligen genomdrev Sjdanov eller hans andremän generallöjtnant Grigorij Savonenkov sina krav med hjälp av hotfulla antydningar om ockupation eller grövre ingrepp i krigsansvarighetsfrågan.

Detta mönster beskrevs tydligt redan i den andra delen av Juhani Suomis Kekkonen-biografi från 1988, som trots ovannämnda tendenser innehåller flera övertygande analyser av dagböckerna. Men först i och med Kimmo Rentolas 1994 utkomna verk *Kenen joukoissa seisot* om de finska kommunisternas dramatiska öden under åren 1937–1945 avtecknades konstellationen i hela dess prakt — eller borde man kanske säga förnedring. Rentola visar med hjälp av ett omfattande, fram till slutet av 1980-talet hemligstämplat källmaterial ur de sovjetiska och finska kommunistpartiernas arkiv, att samarbetet mellan Sjdanov och hans partibröder i Finland för det mesta präglades av en total underkastelse från finsk sida. Rentolas poäng är att detta inte berodde enbart på att Sjdanov och hans landsmän 1945 var Europas obestridda segerherrar. De finska kommunisternas svaga självtillit var framförallt en följd av det stora manfall, som hade drabbat partiet genom Stalin-terrorn och den finska polisens kommunistjakt.⁶⁸

Rentolas utredning om samarbetet mellan Sjdanov och yttervännernas ledning gav dock mycket mer än en bekräftelse av det som man alltid hade misstänkt på socialdemokratiskt och borgerligt håll. Ur hans nyanserade beskrivning av denna symbios framgår även många intressanta detaljer, som visar att Sjdanov ofta hade svårt att stå ut med sina finska partibröders svaga handlingskraft och pessimism. Ibland var det t.o.m. lättare att föra en konversation med den gamle räven Paasikivi, som trots den kommunistiske ministern Yrjö Leinos indoktrinering om nationalskalden Runebergs revanschism näs-

⁶⁸ Kimmo Rentola, *Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937–1945* (Juva 1994), s. 459–538.

tan lyckades övertyga Sjdjanov om det motsatta. När Paasikivi som bevis reciterade dikten om Kulneff utropade den artige Sjdjanov: ”Jag känner den. Det är en storslagen dikt.”⁶⁹

Ett av Rentolas viktigaste avslöjanden gällande krigsansvarighetsprocessen var Sjdjanovs rabiata inställning till Väinö Tanner, som genom sina sturska uttalanden om Finlands krigspolitik i slutet av november 1944 på ett avgörande sätt saboterade planerna på en koalition mellan kommunisterna och socialdemokraterna. Sjdjanov uppmanade genast sina partibröder att inleda en omfattande kampanj mot Tanner och började snart därefter systematiskt arbeta för att han och Ryti skulle ställas inför rätta för krigsansvarighet. Tanner utpekades redan i de sovjetiska direktiven till kontrollkommissionen som en av krigspolitikens främsta arkitekter, men ur Sjdjanovs inofficiella utfall och agerande framgick tydligt att Tanner stod för mycket mer. Han personifierade arbetarklassens reaktionära krafter och måste därför krossas.⁷⁰

Rentolas redogörelse visar att Sjdjanov och hans finska kollaboratörer ända från början såg de inrikespolitiska vinningar som kunde erhållas genom krigsansvarighetsprocessen. Till en liknande slutsats kom även Jukka Nevakivi i sin 1995 utgivna undersökning om Sjdjanovs ”regim” i Finland; trots försäkringar om att den sovjetiska kontrollkommissionen inte blandade sig i landets inre angelägenheter stödde man metodiskt de finska partikamraternas kamp om makten. Både Rentola och Nevakivi fastslog dock att den sovjetiska parten ingalunda var speciellt hågad att ställa sig i spetsen för en revolution. Man hade inget emot att Hertta Kuusinen drömde om att Röda Arméns pansarkolonner skulle paradera i Helsingfors, men lät förstå att de finska kommunisterna först kunde göra grovjobbet.⁷¹

Det korta tidsperspektivet gör det svårt att urskilja något tidstypiskt i Rentolas och Nevakivis analyser. Båda forskarna har effektivt utnyttjat det förbättrade källäget i Ryssland, men ingendera förefaller att ha haft behov av att anlägga en öppet post-sovjetisk synvinkel på krigsansvarighetsprocessen. I vissa fall är det uppenbart att båda har ansträngt sig om att undvika sensationer, inte minst då det gäller karakteriseringen av Kekkonens roll och motiv. Om man nödvändigtvis vill finna ett gemensamt drag hos Rentola och Nevakivi är det en ironiskt formulerad desillusion om de finsk-sovjetiska relatio-

⁶⁹ Rentola, s. 505; se även *J.K. Paasikivis dagböcker 1944–1956. Första delen*, s. 69.

⁷⁰ Rentola, s. 471, 506.

⁷¹ Rentola, s. 509; Jukka Nevakivi, *Zdanov Suomessa. Miksi meitä ei neuvostoliittolaistettu?* (Helsinki 1995), s. 154–169.

nernas historia. Mycket få saker framstår ur deras perspektiv som absolut förkastliga eller beundransvärda. Det är som om Sovjetunionens sönderfall skulle ha gjort att man nu för första gången vågar behandla processen som ett avslutat kapitel.

Historikernas självcensur

Krigsansvarighetsprocessens historiografi påminner i detta avseende om den tyska Historikerstreit, som på ett abrupt sätt avbröts av Berlinmurens fall i november 1989. Diskussionen om tyskarnas kollektiva ansvar för massförintelsen av judar kommer knappast att någonsin avslutas, men faktum är att den miste något av sin laddning genom Tysklands återförening ett år senare. Min tes är att detta berodde på att debattens latenta drivfjäder alltid hade varit frågan om varför det slutade så illa för Tyskland i andra världskriget. Koncentrationslägren och judeförföljelserna ihågkoms med samma uppriktiga indignation som tidigare, men diskussionen om deras verkliga omfattning fungerar inte mera som en spegling av den allmänna opinionen om krigsåren. Krigets negativa konsekvenser är nu till stor del övervunna och har lett till att meningsutbytena präglas av ett för tyska förhållanden överraskande behärskat debattklimat.⁷² I Finland försvåras urladdningen visserligen av att våra historiker — i markant kontrast till sina tyska kolleger — har undvikit offentliga debatter om hur forskningen om krigsåren har påverkats av samtida politiska konjunkturen. Denna speciella form av självcensur har inte skilt sig särdeles mycket från våra politikere och journalisters frivilligt påtagna munkavle. I båda fallen har opinioner skapats och styrts genom att förtiga eller omskriva, inte genom öppna och konfronterande meningsutbyten.

⁷² Jörn Rüsen s kommentarer i *Yliopisto* 11/96 (s. 28–30) till den amerikanske forskaren Daniel Jonah Goldhagens bestseller *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (New York 1995) är ett tydligt tecken på den tyska urladdningen. Rüsen engagerade sig aktivt i Historikerstreiten och kritiserade kraftigt det konservativa lägreets försök att relativisera den nazistiska terrorn, men framhäver nu behovet att nyansera och t.o.m. ifrågasätta be-
skyllningarna om tyskarnas kollektiva ansvar för koncentrationslägren.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Petropolitanskt

MAX ENGMAN

S:t Petersburg har på många sätt åter blivit aktuellt och ingalunda enbart genom att staden återfått sitt gamla namn efter att i nästan sju decennier ha burit Lenins. Striden om namnet illustrerade på många sätt stadens ställning i rysk historia. En del av invånarna ville av ideologisk övertygelse, det kortare perspektivets pietet eller bekvämlighet behålla namnet Leningrad – enligt Joseph Brodsky allmänt accepterat av stadsborna först efter belägringens faser 1941–1943. Dessutom fanns det förespråkare för både det ursprungliga Sanktpeterburg och Petrograd. Författaren Solsjenitsyn förespråkade namnformen Svjato Petrograd för att markera att staden bar sitt namn efter aposteln och icke sin grundare. Valet stod alltså mellan att återknyta till en gammalrysk, en petrinskt moderniserande eller en revolutionär tradition. Folket har såsom före revolutionen fortsatt att tala om "Piter".

Staden har aktualiserats också för att den återfått något av den roll som "fönster mot väst" som ansetts ha varit dess främsta egenskap, även om en del av förhoppningarna om en ställning som Rysslands New York eller Silicon Valley bleknat bort senast med borgmästarbytet – Sobjak personifierade de ljusaste förhoppningarna och de mest braskande deklarationerna. Inom forskningen har Petersburg dock på intet sätt varit bortglömt – bl.a. därför att staden historiskt sett varit en viktig mötesplats för impulser och människor utifrån. De böcker som granskas nedan vittnar på olika sätt om detta intresse, bl.a. för stadens minoriteter och dess speciella roll i rysk kultur.

Förhistorien

En av de segaste myterna om Petersburg är att staden genom Peter I:s järnvilja trollades fram ur Nevans sumpmarker, så att säga ur intet. Det är förvisso sant att beslutet den 16 maj 1703 med alla dess följder innebar att en ny epok inleddes i rysk historia, men därav följer ingalunda att platsen var obebyggd eller utan historia före det. Där hade bl.a. legat två svenska fästen, det kortvariga Landskrona och Nyenskans. Nevamynningen har dessutom sedan ur-

minnes tider varit bebodd av en blandning av finsk-ugrisk, rysk och annan befolkning. Allt detta förbleknar måhända inför Petersburgs glans, men har som *Saulo Kepsu* visar sitt intresse. Eftersom han intresserar sig främst för den finsk-ugriska och finska landsbygdsbefolkningen, är hans lilla bok ett välkommet komplement till *Carl von Bonsdorffs* sekelgamla, men oöverträffade *Nyen och Nyenskans* (1891).

Kepsu konstaterar att Nevamynningen sedan gammalt karakteriserats av deltat med dess varierande strandlinjer som skapat goda hömarker och ett givande fiske. De arkeologiska fynden är få, varför ortnamnen – i kameralt material vanligen återgivna i försvenskad eller förryskad form – blir en central källa. Kepsu urskiljer ett äldsta skikt av ingriska naturnamn, ett yngre av äyrämöisdialekter från tiden efter Nöteborgsfreden och ett från 1400-talet med kristna namninslag, ryska eller förryskade. Vidare förekommer rent ryska namn på byar och novgorodiska bojarers "hov". Naturnamn som hänvisar till älgar, harar, björk, sten och hö säger en del om topografin.

Under den tid Ingermanland var det svenska rikets "vilda östern" reducerades den ortodoxa befolkningen vid Nevamynningen till omkr. 30% 1696, speciellt genom flykt vid den svenska erövringen och under "rupturkriget" i mitten av seklet. Trots att religionsfrihet garanterats i freden 1617 utsattes de ortodoxa för ett omvändelsetryck som särskilt riktades mot de icke-ryskspråkiga; superintendenten Johan Gezelius d.y. menade att bara ryssar garanterats fri religionsutövning och den lutherska kyrkan gick hårt fram mot ingrerna. De bortflyttade ersattes av en inflyttad finsk befolkning, särskilt i Nyens omgivningar. Resultatet blev en intressant blandning av språk och religioner med inslag från olika håll, som Kepsu följer upp med en noggrann genomgång by för by, ibland hemman för hemman. Vi får med namns nämnande veta vem som bodde i byarna vid olika tider, vem som flyttade in och ut och vanligen en utredning av namnets ursprung, ibland så att namngivaren kan identifieras.

Framställningen kompletteras av åskådliga kartor över bebyggelsen och invånarna. Boken är vidare illustrerad med en mängd samtida kartmaterial, som tyvärr inte alltid kommer till sin rätt i förminskning. Med tanke på de många hänvisningarna till dagens topografi kunde boken måhända ytterligare ha kompletterats med en generalkarta med den moderna topografins huvuddrag och 1600-talsbosättningen inplacerad.

Kepsu ger en fascinerande inblick i den verklighet som döljer sig bakom Pusjkins "fattiga finska fiskare". Hans noggranna genomgång visar bl.a. att det också utanför staden Nyen förekom många andra aktiviteter än fiske, vi får uppgifter om tegelladan (förstörd i rupturen, men återuppbyggd) och mälteriet norr om Nyen, färjkarlen, som skötte trafiken från Nyen till Spas-skij pogosts kyrkby (den senare platsen för Smolna kyrka), som betecknas som ett "Hakelwärik" (förstad), lotshuset på Vasilij-ön, herrgårdarna Mörnerholm och Suppanovs "ussadissa" (hov på Amiralitetsön, senare ägt av ätten von Konow)) och de påfallande många krogarna.

Behandlad litteratur:

Mikhail Beizer, *The Jews of St. Petersburg. Excursions through a Noble Past*. Edited, with an introduction and maps by Martin Gilbert. The Jewish Publication Society. 328 s. Philadelphia & New York 1989.

Margarete Busch, *Deutsche in St. Petersburg 1865-1914. Identität und Integration*, Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa 6. Klartext. 288 s. Essen 1995.

Katerina Clark, *Petersburg. Crucible of Cultural Revolution*. Harvard University Press. 377 s. Cambridge, Mass. 1995.

Saulo Kepsu, *Pietari ennen Pietaria. Nevansuun vaiheita ennen Pietarin kaupungin perustamista* [Petersburg före Petersburg, Nevamynningens öden före grundandet av staden S:t Petersburg], Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 608. 128 s. Helsinki 1995.

Mary McAuley, *Bread and Justice. State and Society in Petrograd 1917-1922*. Clarendon Press. 461 s. Oxford 1991.

Karl Schlögel, *Jenseits des Grossen Oktober. Das Laboratorium der Moderne. Petersburg 1909-1921*. Siedler Verlag. 542 s. Berlin 1988.

Göran Stjernschantz, *I skuggan av S:t Petersburg. Essäer om vägskaäl i Finlands nyare historia*. Söderströms. 144 s. Helsingfors 1996.

Suomi ja Pietari, toim. Maija Lapola. WSOY. 228 s. Helsinki 1995.

Solomon Volkov, *St. Petersburg. A Cultural History*. The Free Press. 598 s. New York 1995. Även på finska: *Pietari. Eurooppalainen kulttuuri-kaupunki*. Otava. 680 s. Helsinki 1996.

Kepsu har gjort en viktig insats genom att kartlägga Nevamynningens byggelsehistoria, men det kan inte hjälpas att Petersburg kastar sin skugga också över förhistorien. Man noterar att stadens urcell och kärna, Peter-Paulsfästningen, uppfördes på Jänissaari (Harholmen), om vilken skrivaren 1680 inte fann annat av kameralt intresse att notera än "bergess höö ibland Buskasiet". Översvämnningar är förvisso inget nytt: "Dhessa holmar lijda stor Nödh af Watn när Siön upstiges, hwilket esom oftast skier, då ähre dhe mehrendeels under watn", konstaterades 1680 om Neva-öarna. Det är också fascinerande att få veta att de tre hemmanen på platsen för Vinterpalatset beboddes av finska inflyttare, från Nykyrka 1640 bl.a. Anthij Kirioin med sina två mågar Laurj Jacobsson Talpo och Jören Jacobson samt Sipi Koivistå från Björkö 1644. Måhända kunde Kepsu ytterligare något utförligare ha följt

upp den finska befolkningens försvinnande. Den finska församlingen i Petersburg hade en landsförsamling som omfattade byarna i stadens omgivning, de åts småningom upp av den expanderande stadsbebyggelsen, men fanns till en del kvar ännu före revolutionen.

Kepsu är mindre intresserad av det urbana och politiska, men ger en skildring av Nyen och dess brokiga befolkning samt de olyckor som drabbade staden och trakten genom nödåren på 1690-talet, avfolkningen, flykten 1702 och slutligen erövringen 1703. Avsnittet om staden kunde gärna ha varit längre, både för att en framställning på finska saknas och för att göra det mångnationella rättvisa. Nu får t.ex. det tyska inslaget ringa uppmärksamhet. Däremot ägnar Kepsu ett intressant avsnitt åt de bondeoroligheter som uppstod efter reduktionen då de indragna godsens överläts åt arrendatorer som koncentrerade sig på att pressa ut så mycket som möjligt på kort tid. Som böndernas Wilhelm Tell framträder Yrjö Töllikkö, efter vilken oroligheterna fått sitt namn "Töllikes oväsende". Bönderna besvärade sig i Stockholm, särskilt över beskattningen, men fick ringa förställe och Ingermanlands generalguvernör Jöran Sperling konstaterade "här är hårdt folk att nappas medh, både på landet och i Städerna, så att dhe wäl behöfwä blifwa ljetet tuchtade". Han blev bönhörd, om också inte som han tänkt: en hårdare herre marscherade upp framför Nyenskans i april 1703.

Petersburgs skugga i Finland

Petersburg har i många skeden spelat en helt avgörande roll i Finlands historia. Stadens kontakter med Finland var ämnet för ett seminarium i Lahtis 1993; en del av föredragen har kompletterade med några nya bidrag publicerats i *Suomi ja Pietari*. Få av bidragen har nyhetens behag eftersom de flesta författarna behandlat samma eller likartade ämnen utförligare på andra håll – ofta med vetenskaplig apparat. För den som vill ha en sammanfattning med kort litteraturförteckning kan de fylla en funktion. Någon fullständig redovisning av kontakterna ger boken dock inte.

I den inledande uppsatsen om Petersburgsmyten i litteratur och verklighet konstaterar Erkki Peuranen fyndigt att Leningrad bar en ny stadsgrundares namn och att detta inte som det tidigare namnet kunde sammanblandas med ett helgonnamn. Om det fanns en ambivalens i fråga om huruvida Petersburg syftade på aposteln eller grundaren, löstes frågan för det senare namnet genom att Lenin själv gjordes till ett helgon.

Pekka Nevalainen ger en kunnig översikt över ingermanländarnas förhållande till storstaden i deras mitt. Ingermanländarna var typiska landsbor, 95% var sysselsatta inom jordbruket 1926. Detta liksom deras kyrksamhet, privategendom och kontakter till Finland innebar att tvångskollektiviseringen 1930–1931, fördrivningarna 1935–1936 och avrättningarna 1937–1938 drabbade dem särskilt hårt – omkring en tredjedel fördrevs eller avrättades innan krigets prövningar och en ny fördrivning 1947 ytterligare decimerade deras antal.

Två bidrag tar upp ekonomiska relationer: Teppo Vihola behandlar närmast den ekonomiska växelverkan mellan Petersburg och Karelska näset, medan Erkki Pihkala granskar exporten av industriprodukter till Ryssland 1812–1917. Två bidrag behandlar kulturfrågor: Liisa Byckling granskar teaterkontakterna mellan Petersburg och Finland, medan Jarkko Sinisalo skildrar Petersburgs dominerande inflytande på arkitekturen i Finland från 1810-talet till 1850-talet, d.v.s. mellan Bassi och Chiewitz. Eino Ketola sammanfattar sina längre undersökningar om samarbetet mellan ryska och finländska revolutionärer.

Två uppsatser behandlar strategiska frågor. Pertti Luntinen granskar Finlands läge i förhållande till Petersburgs försvar från grundandet till revolutionen, medan Mauno Jokipii ger en elegant sammanfattning av Leningrads "legitima säkerhetsintressen" under Finlands självständighetstid. I mycket blir det en skildring av hur Sovjetunionen försökte återvinna de försvarspositioner Ryssland förlorade genom de nya gränserna och då delar av Peter den store sjöfästning övergick till Finland och Estland efter första världskriget. Genom den nya gränsändringen på Näset och söder om Finnska viken samt genom baserna i Hangö respektive Porkkala var man åter nära läget 1914.

Inom samma ämnesområde som Luntinen och Jokipii rör sig också Göran Stjernschantz i sin essäsamling *I skuggan av St Petersburg*. Skuggan skall inte uppfattas bokstavligen, som undertiteln anger handlar boken om vägskalet i Finlands nyare historia, uttryckligen i förhållande till Ryssland. Boken handlar sålunda om "överlevandets problematik" i gränsmarken. Lika mycket som politiska vägskalet tar boken upp moraliska vägskalet som Rytis 1944 och psykologiska gåtor som Cronstedts, den handlar alltså också om förrädariets respektive realpolitikens problem.

Stjernschantz tar upp de flesta viktiga skedena i finländsk politik från slutet av 1700-talet till andra världskriget. Han dryftar problemställningar som om Anjalaförbundet var en fredsoption och Sveaborg Finlands Maginot-linje, om 1808 års män styrdes av defaitism eller realism, Paasikivis väg från lojalitet till Staatsraison samt Mannerheims vägskalet 1919, 1932 och 1941. Han karakteriserar far och son von Born, Victor Magnus som en frustrerad fribrytare i politiken och tyrann på hemmaplan, sonen Ernst som en blandning av aristokrat och gammaldags folklighet.

Boken innehåller inte egentligen så mycket nytt om man därmed avser fakta. Några av essäerna har närmast utgått från recensioner, de kommenterar, men ger inte så mycket utöver t.ex. Polvinens biografier över Bobrikoff och Paasikivi och Turtolas över Ryti – eller för den delen författarens egen biografi över Ernst von Born. Det betyder inte att kommentarerna saknar intresse, för det mesta är det fråga om en elegant och personlig dryftning av nationens ödesfrågor, som så ofta haft en anknytning till Petersburg. Boken innehåller en mängd tankvärda iakttagelser och pregnanta formuleringar.

Petersburgs tyskar

Ett av Nyens och i än högre grad Petersburgs kännetecken var dess mångnationalitet. Staden var ett samhälle av ortodoxa och bönder, som utgjorde nästan nio tiondedelar respektive två tredjedelar av befolkningen, men som redan akademikern Heinrich Storch konstaterade i slutet av 1700-talet – då minoriteterna relativt sett var större – märktes icke-ryssarna på ett helt annat sätt än i andra städer eftersom de hörde till "de höfsade Classerne, således snart utmärker sig; dels ock deraf, at ingenstädes så många Språk äro gängse, samt at Utländningarne tala sina Språk sins emellan och med Ryssarne".¹ Stadens minoriteter, bl.a. finländare, ester och polacker, har också under det senaste decenniet tilldragit sig en betydande uppmärksamhet. Tyskarna, den länge största minoriteten, har däremot inte uppmärksamrats i samma grad – frånsett Erik Amburgers imponerande och mångsidiga personhistoriska studier.²

Margarete Buschs uppläggning och målsättning är en annan, som undertiteln anger vill hon undersöka petersburgstyskarnas plats i stadsamhället. Efter en inledning om begrepp och teori granskar hon tyskarna i statistikens ljus, deras placering i yrkeslivet, deras "sällsliv" (föreningar, fritid och nationella aktiviteter), "kyrkan i diasporan", skolväsendet, pressen och politiskt deltagande. De områden hon tar upp är väl valda för att belysa en urban etnisk grupps identitet och integration.³

Busch blir givetvis – liksom envar som skriver om något "tyskt" – tvungen att ta ställning till hur gruppen skall avgränsas, vilket givetvis i sig redan är ett ställningstagande till identitetsfrågor. Hon definierar bort österrikare, schweizare och judar, men också härefter måste hon arbeta med fyra grupper med olika rötter och sannolikt även högst olika syn på integration.⁴ Den första gruppen består av gamla petersburgstyska släkter, alltså ett relativt välinte-

¹ Heinrich Storch, *Gemählde von St. Petersburg II* (Riga 1794), s. 480–481, cit. enligt Beskrifning om *St. Petersburg II* (Stockholm 1800), s. 306.

² Se översikt i Klaus Zernack, 'Im Sog der Ostseemetropole. St. Petersburg und seine Ausländer', *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 1987, s. 232–240. Blair A. Ruble, 'St. Petersburg–Leningrad as a Multicultural City', *Slavic Review* 48 (1989), s. 641–646. Av Amburgers många arbeten, i detta sammanhang särskilt: *Deutsche in Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Russlands. Die Familie Amburger in St. Petersburg 1770–1920*, Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München, Geschichte 54 (Wiesbaden 1986).

³ Jfr uppsatserna i Max Engman (ed.), *Ethnic Identity in Urban Europe*, Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940, vol. VIII (Strasbourg & New York 1992).

⁴ Beträffande schweizarna, se Roman Bühler & al., *Schweizer im Zarenreich. Zur Geschichte der Auswanderung nach Russland*, Beiträge zur Geschichte der Russlandschweizer, hrsg. von Carsten Goehrke, Bd 1 (Zürich 1985) och Gisela Tschudin, *Schweizer Käser im Zarenreich. Zur Mentalität und Wirtschaft ausgewanderter Bauernsöhne und Bauerntöchter*, ibid. Bd 3 (Zürich 1990). För en översikt över tyskarna i Ryssland i allmänhet, se Ingeborg

gerat mellanskikt av ryska undersåtar. Den andra gruppen består av – efter 1871 – rikstyskar, d.v.s. vanligen välbeställda och väl inordnade utlänningar. Många inflyttade rikstyskar var hantverkare eller köpmän, såsom t.ex. Theodor Schliemann; under slutet av perioden ökade andelen teknisk fackpersonal och företagare. Rikstyskarna utgjorde efter mitten av 1800-talet omkr. 60% av samtliga utlänningar, men deras andel minskade långsamt fram till 1910 (45%), medan antalet österrikare och schweizare ökade.

Den tredje gruppen består av balttyskar och sönderfaller i sin tur i två grupper, adliga och literati, sammanhållna av en böjelse att hålla på sitt, d.v.s. det baltiska. Här kan man åtminstone ställa frågan om inte materialet delvis för Busch vilse; med tanke på att balttyskar tjänat i den ryska armén och förvaltningen i många generationer sedan Stora nordiska kriget förekom sannolikt alla grader av assimilering. De starkt gruppmedvetna i slutet av 1800-talet speglar förmodligen bara en del av ett spektrum. Den fjärde gruppen består av de tyska kolonisterna i stadens närmaste omgivning. En del av den statistik Busch använder bygger på språktillhörighet, men som den av henne citerade *Das Ausland* konstaterar 1861:

Aber selbst die Muttersprache entscheidet hier nicht, weil in Folge der eigenthümlichen Verhältnisse für viele eine Muttersprache in Wahrheit gar nicht besteht, indem auch die von deutschen Eltern Geborenen fast alle von Kindheit an wenigstens deutsch und russisch neben einander, wo nicht – und das ist fast das Häufigste – zuerst russisch ausschliesslich reden ...

Ett sammanhållande drag bland de tyskspråkiga var att över 90% var protestanter, om också fördelade på ett flertal församlingar. Tyskar bodde i alla delar av staden, dock med en viss koncentration till de centrala delarna och Vasilijön. De tyskspråkiga utgjorde länge stadens största minoritet med närmare 50 000 personer i mitten och under andra hälften av 1800-talet; eftersom antalet långsamt minskade, sjönk de tyskspråkigas procentuella andel av stadsbefolkningen från 7,3% 1869 till 2,6% 1910. Den tyska befolkningen hade ett klart kvinnoöverskott samt flera ogifta och i medeltal äldre medlemmar än stadsbefolkningen i genomsnitt. Busch har inte observerat att tyskarna i hög grad påminner om de svenskspråkiga i detta – liksom även i flera andra – avseenden.⁵ Busch beaktar inte heller riktigt den allmän-lutherska dimensionen. Tyskarna var inte de enda lutheranerna, men deras dominans skapade spänningar.

De tyskspråkiga var i genomsnitt en högstatusgrupp, de var klart överrepresenterade i stadens överskikt och hade en hög utbildningsnivå. I verkstä-

Fleischhauer, *Die Deutschen im Zarenreich. Zwei Jahrhunderte deutsch-russische Kulturgemeinschaft* (Stuttgart 1986).

⁵ Jfr uppsatser av Susanna Helsing och Max Engman i Sten Carlsson & N.Å. Nilsson (red.), *Sverige och Petersburg. Vitterhetsakademiens symposium 27–28 april 1987*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferenser 20 (Stockholm 1989).

der och fabriker var tyskarna mästare och fackpersonal. På Nevskij Prospekt var närapå var fjärde butik tysk kring sekelskiftet; tyskarna kunde länge dra nytta av det omtalade "Ausländerei" som påstods prägla huvudstadsallmänheten, dess benägenhet att föredra allt utländskt, det må sedan ha gällt varor, informatorer eller tjänstefolk.

Busch kompletterar sin statistiska genomgång med en närmare granskning av hantverkare och läkare. Sektorerna är väl valda eftersom det inom båda fanns institutionaliserade skiljelinjer. Inom hantverket fanns sedan stadens första tider utländska, "tyska" skrån och ryska, medan skiljelinjerna inom läkaryrket upprätthölls av de två tyska läkarföreningarna som förstärkte klyftan till de ryska kollegerna. Bland läkarna utgjorde tyskarna 1869 över en tredjedel och tenderade att koncentrera sig i yrkets mera prestigefyllda och inkomstbringande delar. Från rysk sida mötte tyskarnas benägenhet eller påstådda benägenhet att gynna varandra och hålla sig till sig själva och sina landsmäns affärer kritik, liksom också deras ovilja att lära sig ryska.

De tyska invandrarna förde med sig traditioner av "Geselligkeit", som var rätt främmande i den nya miljön. Föreningar grundades för sociala ändamål, umgänge och fortbildning. En skolhjälpförening grundades 1764 vid S:t Petri församling och en välgörenhetsförening 1788; här till kom med tiden en mängd bildnings-, sång- och musikföreningar samt teatersällskap, klubbar m.m. På denna punkt skilde tyskarna sig i hög grad från den ryska majoriteten, men låg också långt före de andra protestantiska minoriteterna som började grunda föreningar först i mitten av 1800-talet. Till de mera intressanta föreningarna hör hantverkarföreningen Palme och den (riks)tyska förening, "Verein der Angehörigen des Deutschen Reiches", som grundades 1886. År 1906 grundades en (sam)tysk Bildungs- und Hilfsverein som ett nationellt sammanhållande organ för stadens samtliga tyskar. Föreningen avsåg att grunda ett "Deutsches Haus" som samlingspunkt och eftersträvade en allmän uppslutning kring "Deutschtum". Föreningen fick över 2000 medlemmar och blev därmed den största tyska föreningen, men medlemmarna rekryterades företredesvis ur den tyskspråkiga befolkningens högsta skikt.

Skolor upprätthölls av samtliga tyska församlingar och med tiden uppstod även fristående privata skolor.⁶ Skolorna spelade en central roll för den tyskspråkiga befolkningen, även om den höga kvaliteten på utbildningen i viss mån tenderade att underminera tyskheten genom att skolorna lockade en ökande andel icke-tyska elever. Skolorna anpassade sig till detta, även om prästerna ofta protesterade. Kännetecknen på tyska skolor var att de hade tyska som huvudundervisningsspråk, gav evangelisk religionsundervisning och höll sig till det klassiskt-humanistiska bildningsidealet. De åtgärder som i slutet av 1800-talet vidtog för att stärka ryskans ställning, bl.a. genom bestämmelser om att vissa ämnen skulle undervisas på ryska, ser Busch snarare som

⁶ Se även Erik Amburgers uppsats i F.B. Kaiser & B. Stasiewski (Hrsg), *Deutscher Einfluss auf Bildung und Wissenschaft im östlichen Europa*; rec. i HTF 1985, s. 263–267.

förenhetligande än som rigorös förryskning. Åtgärderna bidrog dock till att driva ut en del av lärarkåren. Denna "förryskning uppifrån" försvarades av en "förryskning nedifrån" genom det ökande antalet ryska elever.

Politiskt lyckades tyskarna inte mobilisera större grupper, närmast på grund av den begränsade valrätten till stadsduman; även i riksduman blev byggandet av allianser med oktobristerna svårt – spänningar uppstod kring samarbete med förryskare.⁷ Tyskarna försökte hävda att statlig och samhällslig enhet inte var eller behövde vara detsamma som homogenitet eller som *St. Petersburg Zeitung* uttryckte saken 1899:

dass sie als organische Einheit die Verschiedenheit gar nicht entbehren kann, und für den inneren Zusammenschluss der staatlichen Theile und Organe nich Gleichheit in Konfession, Sprache und Nation braucht. Sie hat den Beweis erbracht, dass evangelische Gesinnung und deutsche Treue auch dem russischen Staatswesen dienstbar sein können und ist konservativ und fortschrittlich zugleich gewesen.

I rätt stor utsträckning koncentrerar Busch sig på eliten; hon ger ett översiktligt porträtt av hela den tyskspråkiga befolkningen, men man frågar sig ändå hur verkligheten tedde sig för majoriteten. Man kan i hennes framställning urskilja en ökande andel blandäktenskap, kringspriidd bosättning och svag föreningsanslutning, vilket kunde tolkas som en hög grad av integration, men hur var det egentligen med vanligt folks identitet? Busch ger inte någon egentlig analys av innehållet i tidningarna, utan avläser lojalitet i några programmatiska uttalanden och i en relativ brist på problem med censuren – man föreställer sig att det hade gått att få ut mer av det icke-politiska stoffet i tidningarna.

En alternativ forskningsstrategi hade varit att koncentrera sig enbart på eliten. Då hade det säkert varit fruktbart att vidareutveckla ett tema, som skymtar fram, men inte analyseras systematiskt, nämligen rollen som "Kulturtråger"; den var uppenbart viktig för den tyskspråkiga elitens självförståelse. Busch citerar ett belysande uttalande ur *St. Petersburger Herold* 1908:

Wir sind um so bessere Russen, je bessere Deutschen wir bleiben .. Nicht als Bittende kommen wir, sondern als Fordernde. Indessen kommen wir nicht mit leeren Händen, sondern bringen mit uns die aus bewährter Kultur erwachsene bürgerliche Leistungsfähigkeit und die bewährte Bereitschaft, uns ganz in den Dienstes des Vaterlandes zu stellen.

Parallellt med dylika lojalitetsyttringar, som efter 1905 dock i viss mån tenderade att vara något villkorliga, gick emellertid andra strömningar. Tysklands enande medförde ett stärkande av emotionella band, vilket ledde till tal om

⁷ Jfr även Anders Henriksson, 'Nationalism, Assimilation and Identity in Late Imperial Russia: The St. Petersburg Germans, 1906–1914', *Russian Review* 52 (1993), s. 341–353.

att tyskarna i Ryssland hade två fosterland. Likaså ökade uppslutningen kring firandet av den tyske kejsarens födelsedag som ett slags nationaldag. Bruket spred sig från rikstyskarna till andra tyskspråkiga, som samtidigt betonade sin lojalitet till Ryssland om också med minskande entusiasm.

I augusti 1914 var det inte längre möjligt att ha två fosterland. Krigsutbrottet försatte de tyskspråkiga ryska undersåtarna i en besvärlig situation. Parallellt med betonandet av troheten till Ryssland, som generalsuperintendenten Pingoud uttryckte med att det var självklart att man skulle göra allt för att avvärja fienden, gick ett fasthållande vid nationaliteten. Upplopp vid tyska beskickningen och tyska butiker visade svårigheterna och rikstyskarna gick hårda öden till mötes genom utvisningar och interneringar.

Judiska exkursioner

I många städer i östra Europa har den tyska befolkningen haft ett starkt judiskt inslag, vilket i många fall bidragit till att ytterligare skärpa motsättningarna mellan folkgrupperna, liksom även mellan stad och omland. Detta var inte fallet i Petersburg, där dessa grupper synbarligen inte alls sammanföll.

Mikhail Beizer målsättning har varit att upptäcka och dokumentera Petersburgs judiska minoritet. Boken innehåller inte så mycket av analys eller jämförelse med andra grupper i staden eller med judiska kommuniteter på andra håll. Den har vuxit fram utgående från de guidade turer till Leningrads judiska förflutna Beizer organiserade för stadens judiska befolkning i början av 1980-talet. Enligt Martin Gilberts förord trycktes några exkursioner "underjordiskt" och manuskriptet smugglades ut till väst för översättning innan Beizer fick utresetillstånd till Israel 1987. Boken är också ett uttryck för judiskt självmedvetande av en entusiastisk och kunnig lokalkännare, som i huvudsak varit hänvisad till tryckt material och intervjuer.

De speciella omständigheter under vilka boken vuxit fram har satt sina spår i slutresultatet. Boken innehåller en mängd namn och adresser – ibland så att man nästan får veta mera om på vilka adresser en person bott än om hans insatser –, men användbarheten minskas av uppläggningsen. Boken är upplagd som en serie promenader genom Petersburg, varvid författaren ger uppgifter om olika hus och de invånare som verkat där. Ett kapitel behandlar ett enda hus. Slutresultatet blir ohjälpligt överskådligt och osystematiskt och medför upprepningar. Boken har en del bilagor, bl.a. över publikationer, religiösa institutioner, skolor och kulturinrättningar m.m., en personförteckning och goda kartor. Allt detta är nyttigt i sig, men boken hade behövt ett ordentligt register och en grundligare genomarbetning, bl.a. rörande namn och av bilagor och bibliografi.

Till det man saknar hör en systematisk analys av den judiska befolkningens sammansättning, även om det framgår att de flesta var fattiga och några mycket rika. Man hade gärna sett en mera systematisk analys av de uppenbart lättade förhållandena för judar några år efter 1905, liksom i vissa avseenden efter 1918, samt av konflikterna kring jiddisch respektive hebreiska (vi får

t.ex. veta att en teater spelade på jiddisch, en på hebreiska) och mellan ortodoxa och liberala. Beizer konstaterar att judar egentligen inte skulle ha fått slå sig ned i Petersburg, men att de ändå fanns där mer eller mindre från början och senare tolererades i tysthet tills Alexander II:s reformer tillät vissa kategorier att bo i Petersburg. Vi får om många personer veta att de bodde illegalt, ibland som Chagall registrerade som tjänare, men frågan ges inte en samlad analys. Den har sitt speciella intresse genom att Ryssland sedan Polens tredje delning hade världens största judiska befolkning.

Beizer ger under sina promenader en mängd intressant information, såsom att jiddisch inte var lika dominerande bland judarna i Petersburg som på andra håll, vilket innebär att ryskan spelade en större roll och fick större betydelse. Vi får veta att en judisk begravningsplats inrättades 1802, att en centralsynagoga i morisk stil uppfördes 1893 samt en mängd uppgifter om föreningar och skolor. Uppsättningen av föreningar är förbluffande bred, även om framställningssättet gör det svårt att få ett grepp om vilka som var aktiva samtidigt. Här finner man upplysningsällskap, litteratursällskap, historiskt-etnografiskt samfund, folkmusiksällskap, sällskapet för vetenskapliga publikationer (som i samarbete med Brockhaus & Jefron gav ut *Jevreiskaja Entsiklopedia*) läraryörening, emigrationssällskap (före 1917 fr.a. för utvandring till Amerika), museer och arkiv, partiorganisationer. Litteratursällskapet, som i ledningen hade flera av den krympande gruppen judiska dumaledamöter, upplöstes på grund av ett Stolypin-dekret mot skadliga nationella organisationer.

Det är kanske ett resultat av bokens tillkomstomständigheter, att Beizers intresse för personer och organisationer inte i allmänhet omfattar de bolsjevikiska, medan den judiska arbetarorganisationen Bund får en viss, men knapp behandling. Beizer förklarar detta med att revolutionärerna hade avlägsnat sig så långt från judiska nationella och kulturella traditioner att det faktum att de var av judisk börd inte är en orsak att offra utrymme på dem. Kriteriet tillämpas inte genomgående och i vilket fall som helst hade man gärna velat veta mer om t.ex. kommissariatet för judiska ärenden från 1918, liksom om det judiska universitet som öppnades 1918. Spänningarna mellan motstridiga tendenser efter revolutionen vore uppenbart ett fruktbart område för fortsatt forskning. Mary McAuley uppger t.ex. i sin bok om maktövertagandet i Petrograd att slagorden bland arbetarna inför Kronstadt-upproret bl.a. omfattade "Ned med kommunister och judar!" och att stadens judiska befolkning vidtog åtgärder för att skydda sig mot förföljelser.

Under sina vandringar ger Beizer uppgifter om en mängd personer, mest ur samhällets högre skikt. Utöver rabbir och andra centrala personer får vi stifta bekantskap med bankirsläkterna Poljakov och Guenzburg, läkardynastin Dembo, den i Terijoki mördade kadettpolitikern Mihail Hertzstein samt Beizers förebild historikern Simon Dubnow. Korta kapitel ägnas också besök av kända judar i Petersburg. Theodor Hertzl, som under sitt korta besök 1903 inte sammanträffade med kommunitetens ledare eller besökte synago-

gan, fick av von Plehwe upplysningen att den ryska regeringen inte hade något emot sionism så länge den arbetade för att judar skulle utvandra från Ryssland.

Beizer har under ogynnsamma förhållanden samlat ett intressant material, som kunde ges en längre förd bearbetning i en annorlunda form. En mängd viktiga frågor, bl.a. social struktur, assimilering och segregering, interna mot-sättningar och myndigheternas inställning har nyligen behandlats av Benjamin Nathans.⁸

Laboratoriet

Som ett slags guldåldrar i Petersburgs historia framstår dess första heroiska år, empiren och modernismens blomstring – med eller utan revolution. Den sistnämnda perioden har på senare tid särskilt intresserat forskningen. För Karl Schlögel står modernismen i centrum, medan Katerina Clark och Mary McAuley täcker delar av perioden. Solomon Volkovs framställning täcker åter i princip hela Petersburgs kulturhistoria från Peter I till dagens rockband, men också hans framställning är präglad av "silveråldern" i början av seklet och den generation som (enligt ett yttrande om Ahmatova) föddes för sent eller inte dog i tid.

Schlögel konstaterar om åren kring revolutionen att allt föreföll att hända under ett enda decennium. Just därför har eftervärlden svårt att få grepp om tiden: av det som var flytande lava – en explosiv modernism i ett residens präglad av barock och klassicism – ser eftervärlden bara stelnade stenformationer. För att få grepp om lavan i dess flytande form har Schlögel använt en kollageteknik med kapitel om företeelser och personer, som vid första påseendet har mycket litet med varandra att göra. Resultatet är en omfångsrik, men både förvirrande och givande bok.

Schlögel behandlar sålunda – i denna ordning – stadsplaneringen, den ryska intelligention, den mångskiftande litteratören, "prefascisten" V.V. Rozanov, Nevskij Prospekt som politiskt rum, presskungen och förläggaren I.D. Sytin, fabrikanten P.R. Rjabusjinskij, den stora elektrifieringsplanen 1920, dirigenten S.A. Kussewizki, revolutionsteatern i Petrograd efter 1917, kontrasten mellan den borgerlige intellektuelle Izgoev och partiofficeraren Lenin samt den petersburgska intelligention 1921. Konglomeratet blir vid första påseendet än mer förvirrande genom att ytterst petersburgska ämnen blandas med sådana som har rätt litet att göra specifikt med Neva-staden – Sytin och Rjabusjinskij är och framställs som typiska för Moskva-miljön. Även om läsaren ibland kan gå vilse hålls boken ihop av några grundläggande temata, som författaren inte alltid explicerar, men belyser ur ett flertal synvinklar. Ett är förutsättningarna för en urban civilisation i Ryssland, exemplifierade av huvudstadens steg från residens till metropol, från en kasern- och adelsstad till

⁸ Benjamin Nathans, 'Conflict, Community, and the Jews of Late Nineteenth-Century St. Petersburg', *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 44 (1996), s. 178–215.

en bonde-arbetar- och civiliststad, från en aristokratiskt-imperial till en urban civilisation. Ett annat är den ryska intelligentians roll i historien, som Schlögel särskilt analyserar med hjälp av den samtida ryska kritiken av de intellektuella irrvägar. För dessa ändamål lämpar sig den kalejdoskopiska metoden och parallellerna till Moskva.

Staden som rum framträder särskilt i kapitlet om stadsplaneringen. Schlögel påpekar att rivningarna och spekulationsbyggena i slutet av 1800-talet förändrade Petersburgs karaktär; kapitalismen gjorde slut på karaktären av anlagd/planerad stad. Stadens stora tillväxtperiod kring sekelskiftet visade sig i ett längre perspektiv vara ett interregnum mellan imperiell glans och den grådaskiga, provinsialiserade metropolen av andra rangen efter 1918. Sekelskiftets febrila byggnadsaktivitet med 250 byggnader om året, var inte enbart privat, men hyreshuset blev uttrycket för modernism i Petersburg.

Katerina Clark ger en likartad bild av arkitektintelligentians, "preservationisternas" uppskattning av det gamla Petersburg som enligt dem kännetecknades av harmoni, integrerade helheter och ensembler. Deras syn präglades av en romantisk anti-kapitalism: förakt för lätt förtjänta pengar och café chantant. Som Volkov påpekar vände preservationisterna trenden: efter Pusjkins ambivalenta Petersburgsmyt och Gogols och Dostojevskij negativa lyfte Alexander Benois fram en positiv. Clark ser neoklassicismen som det verkliga legitimeringsredskapet, i Petersburg sammanhänge riktningen med sökandet efter en världslig, post-autokratisk kultur.

Stadens tradition utövade sitt inflytande. Arkitekterna reagerade mot gründer-perioden och byggandets "vildvuxna smaklöshet", som hotade att ge staden ett asiatiskt, "basaraktigt" utseende. Skräret hade nyligen professionaliserats i arkitekt- och ingenjörorganisationer, lät vara att det fanns en ståndsskillnad mellan arkitekter-konstnärer och ingenjörer-tekniker. Enligt preservationisternas palladianska ideal skulle allt underordnas arkitekten. De krävde enhetlighet och kritiserade den borgerligt-kapitalistiska metropolen. Jugendstilen blev bara en övergång till en förnyad klassicitet, som ville förena bygg- och ingenjörskonst. Neoklassicismen var både modernare (konstruktivism) och konservativare än den själv föreställde sig. För Schlögel framstår svenskättlingen F.F. Lidvall som periodens arkitekt; han sammansmälte nytt och klassiskt och präglade stadens byggnadsspråk för en tid, även om framtiden tillhörde arkitekter som hade mer gemensamt med kejsarliga konstakademien än med en borgerlig stadskultur.

Som Schlögel och Clark påpekar framträdde den starka stadsplanerande hand "preservationisterna" önskade sig i Moskva efter 1918. Paradoxalt nog innebar 1930-talet ett slags "petersburgisering" av Moskva. Dess gator räddades ut till snörräta prospekt mellan enorma torg. Vetenskapsakademins flyttning till Moskva 1934 samt betoningen av tung och försvarsindustri kunde ses som uttryck för att Peter I och hans värden segrat över det "obskurantistiska" Moskva. På detta sätt framstår den stalinistiska kulturen i många avseenden som en förvänd version av vad "preservationisterna" var ute efter. En ny

imperieell byggnadsstil uppstod i Moskva, där den proletära klassicismen fortfarande representerade en urbanitet utan borgerskap.

Världskriget och revolutionen träffade Petersburg mitt i en byggnadsboom och förhindrade därmed genomförandet av de mest gigantomana planerna på omformning av staden med nya trafikartärer såsom Kejsar Nikolaj II-prospektet, ett slags petersburgsk Ringstrasse. Nedsjunkandet till en stad av andra rangen räddade Petersburg.

Den förlorade borgerligheten söker Schlögel även i sin närläsning av Nevskij Prospekt före världskriget. Gatan hade senast sedan Gogol sin egen personlighet, den förtätade allt i Petersburg, den var med Gautiers ord stadens resumé; där gick tiden snabbare än på andra håll i Ryssland. Schlögel företar en fascinerande promenad i adresskalendrar och bildverk, bekantar läsaren med anhopningen av rikedom, lyx och nöjen: 24 banker, 10 försäkringsbolag, 25 biografteater. Gatan anlades mellan Amiralitetet och Alexander Nevskij-klostret, men Nikolaj-bangården på mitten växte symboliskt på bådas bekostnad. Gatan var ett kontaktrum, allt nytt kom över Nevskij Prospekt som enligt Schlögel var mer demokratiskt än Kurfurstendamm, mindre hermetisk än Ringstrasse och Champs Elysées därför att segregeringen och klassuppdelningen ännu inte var helt slutförd.

Nevskij prospekt var offentlighetens rum med kafeer, teatrar, bibliotek; där kom det underjordiska upp till ytan.⁹ Där hölls den första demonstrationen, den första arbetarmarschen, där vandrade 100 000 människor i Tolstojs sorgteg, medan 140 000 samlades till den nionde årsdagen av Lena-massakern 1905.

Staden som offentligt rum figurerar i hög grad i Schlögels kapitel om insceneringen av revolutionen, d.v.s. den naturalistiska teater som fram till 1920 framförde krigskommunistiska masskådespel, med "Stormningen av Vinterpalatset" på rätt dag och plats 1920 som ett slags kulmination. Schlögel ser dessa masskådespel som en sammanstrålning av flera olika traditioner, bl.a. en återupptäckt av det primitiva, cirkus, burlesk m.m. (gentemot högkulturteater) och en teatralisering av livet. Enligt Clark representerar detta ett slags sammansmältning av Petersburgsmyten, Wagner, Nietzsche och Lenins *Staten och revolutionen*.

Schlögel ser insceneringen 1920 som en kulmination. Med sitt längre perspektiv framhäver Clark att massspektaklen återuppstod – efter en period av reträtt till traditionell teater, som hade sin motsvarighet i vetenskapens reträtt från universiteten till specialiserade forskningsinstitut. Kring 1930 anordnades i Leningrad "son et lumière"-föreställningar där scenen omspände Nevans båda stränder. I jubileumsföreställningen "Tio år 1927 bestod "salongen" av en och en halv kilometer kaj och publiken av "hela Leningrads befolkning". Med denna skala spelade skådespelare en mindre roll och ersattes av

⁹ Jfr Marshall Berman, *All That Is Solid Melts Into Air. The Experience of Modernity* (New York 1982), s. 173–286, särsk. 204, 221, 224.

överstora stiliserade figurer. Därmed försvann också de clowner, rödgardister o.a. som spelat en central roll i den participatoriska teatern; massorna reducerades till åskådare. Clark konstaterar att man med en viss tillspetsning kan säga att masspektaklen levde vidare i paraderna på Röda Torget, dock främst som maktens demonstrationer.

Under Schlögels decennium får också intelligentian uppleva "allting" eller som han uttrycker det på sin framforsande prosa:

Es ist eine Welt, in der Diskutanten zu Ministern und ehemaligen Ministern zu Diskutanten werden, die theoretische Fehde nur das literarische Vorspiel für die militant-militärische Auseinandersetzung ist, ein Koordinatensystem, in dem theoretische Positionen zu Machtansprüchen werden und Argumentationsnotstände zu wirklichen Notständen; in dem Abstrakta wie "Volk", "Gesellschaft", "Revolution" sich in wirkliche Grössen von ungeahnter Wucht verwandeln, in dem Einschüchterung nicht mehr bloss vom "abfertigenden" Wort, sondern vom "fertigmachenden" Herrschaftsakt ausgeht, in dem respektgebietenden Bezugsgrössen wie "Staat", "Kirche", "Nation" sich in nichts auflösen und in der Ordnung der Dinge auch die Ordnung der Begriffe sich auflöst. "Auseinandersetzung" gewinnt die Bedeutung der Vorbereitung zum Zusammenstoss, zur Konfrontation, Polemik ist nur ein Vorspiel für den unausweichlichen Kampf.

I detta spänningsfält, som Schlögel speglar i publikationer och i en mera traditionell socialhistorisk analys, kom den förrevolutionära intelligentians tillkortakommanden till synes. Intelligentians arrogans och självbedrägeri bestod i att den föraktade "vanligt liv" och vardagens plikter. Trots dess självförgudande heorism var det inåt fråga om bornerad radikalism och fanatisk intolerans, utåt om en intellektuell och moralisk lättja som skyllde allt på enväldet.

Lenin och bolsjevikerna vågade åtminstone försöka, medan resten drömde; Lenins chans kom i och med den medborgerliga samhällsutvecklingens misslyckande. Trehundra år Romanov försvann i en likartad "smuta" som den där dynastin uppstod. Lenin stod för en elitär, sekret, centralistisk, förborgerlig värld. Med konstituanten dog idén om det tredje elementets, intelligentians roll. Emigrationsintelligentians kris fick den att vandra till Canossa och börja se Lenin som priset för ett nytt Ryssland.

Elektrifieringen och läskunnigheten skulle genomföras av samma specialister som fanns före revolutionen. Den enorma energit utveckling som ägde rum inom intelligentian före världskriget fortsatte till en del på dessa fronter efter revolutionen. Vare sig den nya eller den gamla makten var dock redo att ge intelligentian autonomi och inflytande, det uppstod aldrig någon medborgarkultur – den uppfattades som farlig av båda. Företagsamhet och kreativitet förföljdes både av den gamla och den nya makten. Efter revolutionen uppstod med tiden en ny typ av intelligentia, präglad av apolitiska fackmän, som inte reflekterade och inte led av handlingsförlamning.

Med revolutionens seger dog Petersburg och intelligentians självständiga

roll. Huvudstaden överfördes till Moskva 1918, men för intelligentian tedde sig Bloks död 1921 som en symbol för Petersburgs död. Under åren efter 1917 drabbades revolutionens vagma av en fruktansvärd åderlätning. Antalet företag gick ned från 605 till 177, befolkningen från 2,3 milj. till 667 963, d.v.s. till nivån på 1860-talet. I den stad där proletariatet tog makten minskade antalet arbetare från 418 000 till 80 000; med sina höga dödlighetstal och sitt kvinnoöverskott tedde sig Petersburg som en döende stad. Processen belyses även av McAuley som beskriver brottslighet, kolera och andra sjukdomar, arbetslöshet, fabriksstängningar samt hur produktionsapparaten slets ned av brist på fackarbetare och bränsle; den halvhjärtade militariseringen av arbetet hjälpte inte mycket då arbetarstyrkan var uttrötad och försvagad av livsmedelsbristen. Också infrastrukturen började bryta samman, gatubelysning, sophämtning och masstransport upphörde eller inskränktes kraftigt, bostadsbeståndet slets ned.

Intelligentian hade dragit sig tillbaka till några hus, författarnas, vetenskapsmännens och konstnärernas hus, där man försökte överleva på reducerade ransoner. Bolsjevikerna accepterade en borgerlig teknik och medicin, men på kulturens område var situationen mera ambivalent, i synnerhet då de intellektuella sammankopplades med medelklassattityder och opposition. Ambivalens fanns på båda sidor. En del bolsjevikar ville ha en radikalt annorlunda kultur, medan en del radikala intellektuella var rädda för pöbelns vandalism. En krossad självkänsla blandades med en entusiasm för att skapa en ny värld.

Schlögel, Volkov och McAuley ger en skakande skildring av Petersburgs första period som "martyrstad" och av konstnärers och vetenskapsmäns ansträngningar att överleva i situationer där bläcket frös i bläckhornen på biblioteket. Tiden gav prov på både galghumor och en obändig nyfikenhet: man undrar om föredraget "En botanists intryck av Petrograds gator" handlade om det gräs som enligt Schlögel spirade på Nevskij prospekt eller de vilda blommor man enligt Anna Ahmatova kunde plocka vid Gostinnyj Dvor. Förebilderna för föredrag om "Hungerns biologi" och "Apokalypsen som historiskt-filosofiskt material" är lättare att identifiera.

Avantgardister och kommissarier

Clark täcker till en del samma period och i viss mån likartade frågor som Schlögel. Hennes tes är likaså att utvecklingen inte kan fångas i enkla termer som kontinuitet och förändring. År 1917 innebar inte en "big bang" och utvecklingen därefter var inte ett kontinuerligt nedsjunkande i stalinistiskt mörker; det fanns "stalinism" före Stalin. De intellektuella – oftast olika grupper med motstridiga intressen – manövrerade inom det spelrum som fanns. Hon ifrågasätter också traditionella uppfattningar om avantgardets djärva kamp mot stalinismens mörka makter och mot traditionalister – verkligheten visar sig betydligt mer komplicerad. På denna punkt företräder Volkov – måhända med det nedärvdas och självupplevdas rätt och en något sena-

re tids perspektiv – en annorlunda syn och hävdar det konstnärliga avantgardets interna solidaritet som riktade sig mot partiet.

Ett stöd får Clark ur ett annat perspektiv i McAuleys studie, som betonar att det inte under den period hon behandlar (1918–1922) fanns någon partilinjé i fråga om konst, vilket bl.a. kom till synes i att Konstakademien stängdes, men snart återupprättades. Proletkult innebar en radikal utmaning också mot partiet och kunde i detta avseende jämföras med arbetaroppositionen. Inom kultursektorn fanns en osäker balans mellan tidigare experter och politisk kontroll. Efter revolutionen blev mycket en tid vid det gamla; filmrepertoaren bestod av gamla lager, tidigare censurerade komedier (bl.a. en skriven av en storfurste) hade framgångar på teatern.

Clark behandlar perioden från tiden före första världskriget till 1930-talet och vill ge en motvikt till tidigare Moskva-centrerade skildringar. Hon betecknar sin metod som ett slags revolutionens ekologi, hon lägger inte huvudvikten på de dramatiska omvälvningarna på kulturens område, utan på de mellanliggande perioderna av anpassning. Hon visar likaså hur det fanns gemensam mark mellan intelligentia och bolsjevikerna. Det var inte så mycket fråga om samarbete eller motstånd, utan om ett delat förakt för småborgaren och marknaden samt en gemensam otålighet. De intellektuella och avantgardet var genuint ute efter att skapa en revolutionär kultur, att göra maktskiftet till ett kulturskifte. Även om de ofta avsåg andra saker än bolsjevikerna var uppfattningarna i kulturfrågor inom partiet så mångskiftande att osäkra och växlande allianser kunde uppstå. Boken handlar i hög grad om denna ambivalens:

It was also the case that many intellectuals at this time were extremely ambivalent about the Revolution, its culture, and their own role. While many supported "revolution" and, in those terms, the Bolshevik experiment as well - even Mandelstam to some extent - they were tormented by its actuality. They were also tormented by a fear that they had become marginal, were as passé and pathetic as so much of the rhetoric of the time represented them as being. Such fears were perennials among Soviet intellectuals. Indeed, in some sense the entire society was haunted by a fear of being marginal.

Likaså visar det sig att många drag i det ryska avantgardet och i 1920-talets Leningrad har sina motsvarigheter i andra länder, särskilt i Berlin som de sovjetiska intellektuella ständigt höll ett öga på.

Clark väver samman politik, vetenskap, teknik och konstarterna. Hon tar bl.a. upp avantgardet som företeelse, Petersburg före och efter revolutionen, teater, litteratur, konstnärsorganisationer, Nikolaj Marrs språk teorier och kraven på ett standardiserat högspråk, proletärkulturen och det hon betraktar som den verkliga kulturevolutionen under kollektiveringen. Clark ger fascinerande inblickar i konstvärlden och de förvirrande mångfaldiga grupperingarna och organisationerna samt deras förhållande till myndigheter och parti. Hon diskuterar likaså hur teatern respektive litteraturen konkurrerade om platsen som "queen of the arts".

Clark skildrar också hur beskattningen småningom ströp de privata teatern, vilket gav staten, partiet och särskilt Komsomol en viktig roll som "sponsorer". Under NEP och den sovjetiska "jazzaldern" återkom privata teatrar och förlag. Det kortvariga beroendet av marknaden drev emellertid en del grupper till ett större beroende av myndigheter och parti. Oron för västlig skräpkultur, bl.a. i form av amerikanska filmer – inköpta i parti av ingen mindre än L.B. Krasin – som dominerade repertoaren fick bl.a. Buharin att efterlysa en "röd Pinkerton", d.v.s. en egen konkurrenskraftig populärkultur.

I detta sammanhang har Clarks iakttagelser om Petrograd–Leningrad sitt speciella intresse. Med centraliseringen inom konstnärsorganisationer och konstinstitutioner förlorade staden sin ledande och småningom sin likvärdiga ställning, men under NEP-perioden återvann den för en tid något av sin roll som fönster mot väst. De militanta proletärorganisationerna på kulturens område var särskilt ute för att eliminera avantgardet och experimenterande modernister. Liksom omdöpnigen 1924 innebar detta början på en alltmer Moskva-centrerad kultur.

Bröd och rättvisa

Både Schlögel och Clark betonar kontinuiteter över Oktober, de ser inte en konstant despoti och brist på medborgarsamhälle, utan framhäver dynamiken. Det tog sin tid innan den nya ordningen stadfäste sig. Maktövertagandets problematik är huvudfrågeställningen i Mary McAuleys ingående studie av stat och samhälle i Petrograd 1917-1922. Hennes arbete skrevs innan arkiven öppnades, men hon har kunnat dra nytta av bolsjevikernas besatthet av tryckta utredningar samt använt tidningar på ett kreativt sätt.

McAuleys bok handlar i mycket om hur maktövertagandet i oktober 1917 omvandlades till faktisk styrning och maktutövning inom olika sektorer. Vi känner slutresultatet, att partiet tog kontrollen över sovjeterna och att myndigheter och parti de facto sammansmälte till en struktur. Hennes ingående studie av det faktiska förloppet ger en mycket nyanserad bild. Hon påpekar att bolsjevikerna etablerade obestridd kontroll över stadens splittrade maktstruktur först i oktober 1918, till en del tack vare den röda terrorn samma höst. I McAuleys analys får terrorn en annorlunda tolkning än den traditionella. Det låg nära till hands att ta till vapen 1918 och läget var ytterst förvirrat med många okoordinerade initiativ, men det fanns ingen systematisk eller spontan terror. Inom bolsjevikledningen motsatte många sig deciderat en systematisk terror, bl.a. Uritskij – även om det var mordet på honom som fick en tveksam partiledning att gå in för den terror, som i september 1918 skördade mellan 500 och 1300 offer. Tjekans utvidgade befogenheter gällde inte enbart politiska motståndare, utan lika mycket brottslingar och spekulanter. Tjekan växte till en godtycklig och byråkratisk organisation, men det har sitt intresse att notera att den kritiserades för att den arresterade en mängd personer som sedan måste släppas. McAuley antar att terrorn, liksom under franska revolutionen, var värre i provinserna.

Inom den nya arbetarstaten uppstod kompetenskonflikter på alla nivåer, inte minst mellan Nordliga Kommunen och Moskva. Vilken var fackföreningarnas roll, hur skulle man förhålla sig till odemokratiska tillvägagångssätt inom partiet? Koordinationproblemen var svåra och partiet förmådde inte verka som sammanhållande faktor, utan var länge ytterligare en konkurrerande institution bland andra. Problemen var enorma då det gällde att samordna arbetarkontroll, ordnade arbetsrutiner och misstro mot borgerliga specialister. Inför hotet om kaos och till följd av bolsjevikernas tro på harmoni genom centralisering förlorade lokala institutioner mot centrala, som i sin tur konkurrerade inbördes. Stadsdelsovjeterna förlorade sin betydelse redan vid årsskiftet 1918-1919. Problemen ökades av den skriande bristen på kompetent personal; sovjetaktivister var eftersökta för alla slags administrativa poster, vilket ledde till att samma aktivister förekom i sovjeter, fackföreningar och partiorgan. Partiledningen försökte möta kritik mot utnämningar uppifrån med löften om konsultationer före utnämningarna, men slutresultatet blev att representanter valdes för att genomföra centrala beslut. Även om stadssovjeten bestod av personer med arbetarbakgrund sjönk andelen sysselsatta i arbetarklassyrken – en följd av att arbetare sögs upp av förvaltningen.

En motsvarande utveckling skedde inom facket. Fabrikskommittéerna inkorporerades i fackföreningarna. Den fackliga ledningen bestod i allt högre grad av personer utan erfarenhet av fackföreningsverksamhet före revolutionen. Fabriksledningen blev "resultatansvarig" och arbetarna började uppleva att de berövats sin rätt till organiserad representation. Det var ironiskt att bolsjevikerna, som i teorin betonade produktionens primat, var mest framgångsrika i fråga om (re)distribution. Trots ändrade produktionsförhållanden upptogs allas uppmärksamhet i krisläget av konsumtion – eller snarare av bristen på möjlighet att konsumera.

Problemen tillspetsades av att partiet genomgick en liknande utveckling som andra organ; rekryteringskampanjer höjde det sjunkande medlemsantalet, men skapade samtidigt en klyfta mellan gamla medlemmar från den underjordiska tiden och nya. Medlemmarna sögs upp av andra aktiviteter än fabriksarbete; under inbördeskriget kunde upp till en tredjedel av medlemmarna befinna sig på kommendering. I början av 1920 var närmare hälften av partimedlemmarna sysselsatta inom militära och polisfunktioner, medan endast 15% arbetade i fabriker sommaren samma år. De nya rekryterna kom delvis från "efterblivna strata" (kvinnor, småhantverkare, tjänare) och måste ibland läras läskunnighet och andra grundläggande färdigheter. Den lilla veterangruppen, som i början av 1920 bestod av omkring 500 personer, ansåg att högst en fjärdedel av rekryterna sedan februari 1917 kunde betraktas som marxister. Under en nyregistrering av partimedlemmar 1921 uteslöts 16% på grund av passivitet, dryckenskap, antisemitism, brottslighet eller borgerligt beteende.

McAuley diskuterar även bolsjevikernas samarbete med borgerliga specialister. I vissa avseenden var förutsättningarna bättre än man kunde tro efter-

som många yrkesgrupper – liksom ovan konstaterades om konstnärerna – var trötta på den gamla regimens tillkortakommanden och kunde sätta värde åtminstone på bolsjevikernas beslutsamhet att åtgärda missförhållanden. Problemen uppstod snarast i fråga om kompetensgränserna. Läkarna var inte förtjusta i bolsjevikregimen, men uppskattade dess uppenbara strävan att förbättra hälsovården; läkarna fick behålla sin ställning inom sjukhusen och det fanns ingen alternativ bolsjevikisk medicin. Inom utbildningssektorn var läget ett annat, lokala sovjeter och lärare hade svårt att komma överens, inte minst på grund av att arbetsförhållandena var ohållbara: lärarna fick de minsta ransonerna och underkastades "omval"; resultatet blev lärarbrist. Regeringens målsättning om en god allmän utbildning för alla mellan 8 och 17 år kunde inte uppnås, men från 1920 var resultaten bättre än före kriget.

Petersburgs myt och själ

Solomon Volkovs petersburgska kulturhistoria är i en mening mycket gammaldags; vi har blivit vana vid att kulturhistoria numera ofta är vardags- eller mentalitetshistoria, men frånsatt krisperioderna får vi veta rätt litet om "vanliga petersburgares" liv. Boken koncentrerar sig i hög grad på den s.k. högkulturen och inom den fr.a. på musik och poesi, mindre på bildkonst; Volkov är dock mångsidig och tar bl.a. upp barnböcker och film. Ett av de tilltalande dragen i Volkovs framställning är just hans paralleller mellan olika konstformer. Det är inte fråga om en allmän rysk kulturhistoria, utan Volkov är uttryckligen ute efter det specifikt petersburgska och hur detta kommer till uttryck i konsten. Hans framställning är en personligt hållen genomgång av "högkulturen", men tillgänglig också utan specialkunskaper. Volkov kan konsten att använda anekdoter och motsvarande material på ett sätt som roar, upplyser och konkretiserar, men inte skymmer de väsentligheter han vill få fram.

Volkovs främsta målsättning är att undersöka Petersburgs-myten och hur den avspeglar sig i konsten, d.v.s. hur de konstnärer som verkat i staden förhållit sig till dess ambivalenta framtoning, bl.a. dess blandning av eget och främmande. Det innebär att boken också i hög grad handlar om Rysslands och dess intellektuellas och konstnärers förhållande till och definiering av "det ryska". Staden tvingade dem att ta ställning och möjliggjorde olika budskap; fram till 1918 kunde kritik av Petersburg vara förtäckt kritik av ett auktoritärt styrelsesätt – implicit eller explicit. Dostojevskij betecknade Peter I som Rysslands förste nihilist. Efter 1918 hade åter allt "petersburgskt", t.o.m. i "leningradsk" form, en oppositionell prägel – såsom framgick då ett rockband på 1970-talet tog namnet Sankt-Peterburg och anklagades för monarkism. Volkov, själv petersburgare, men i väst sedan 1976 skriver med intensiv känsla om andras intensiva känslor för eller emot Petersburg: Lenins avsky för staden och hans hämnd på Petrograd-intelligentian, Dostojevskijs eller Belyis främlingskap, Ahmatovas "hembygds känsla". Speciell uppmärksamhet får "martyr staden", d.v.s. perioderna under och efter världskriget, bl.a. Sta-

lins kampanj mot Leningrad efter kriget. Då stängdes belägringsmuseet 1949, medan Stalins tidigare favorit Lenfilm närapå krossades.

Till Volkovs särskilda favoriter hör Ahmatova, koreografen Balanchine och Sjostakovitj. Han ägnar särskild uppmärksamhet åt petersburgsk kultur i exil: Stravinskij, Balanchine, Nabokov, Brodsky och diskuterar hur emigranterna blev emissarier för sin hemstad och de värden den representerade. Volkov karakteriserar flera gånger petersburgarens (d.v.s. de kretsar han behandlar) syn på livet. Bokens stora tema är stadens västliga tradition och dess intellektuella envisa fasthållande vid den. Den får för Volkov en personlighet med särskilda drag. Den petersburgska prosan karakteriseras av klarhet, grace och ironi, medan Andrej Bitov är en omiskännligt "petersburgsk typ": "restrained, observant, ironic and uncertain about matters great and small". Här och på andra punkter kan man inte missta sig på Volkovs känsla för sin hemstad, som bidrar till att boken är väl skriven och full av insikter.

Petersburgs slut eller ny början?

Schlögel, Clark, McAuley och Volkov behandlar alla en petersburgsk period eller t.o.m. *den petersburgska perioden* i rysk historia. Samtliga tar också ställning till när den tog slut. I Schlögels tolkning kom slutet med utvisningen av 160 personer, främst vetenskapsmän, journalister och läkare 1922, som han betecknar som ett unikt, välplanerat kirurgiskt ingrepp i den ryska kulturens levande kropp, en preventiv eliminering av potentiella motståndscentra. McAuley förlägger slutförandet av maktövertagandet till 1921–1922.

Clark ser det verkliga skiftet kring 1931, då Petersburgseran i Rysslands historia definitivt tog slut. Den socialistiska realismen – som blandade tidiga-re teorier och praktiker – framstår som en *nationell* ideologi som betonade *huvudstadens* roll. I kampanjer mot intellektuella och avvikelser framstod Leningrad härefter ofta som representanten för det negativa paradigmet. Volkov, som fått uppleva att staden återfått sitt namn, är ändå benägen att se Brodsky som den sista företrädaren för en speciell petersburgsk tradition som bryts efter honom. Enligt Volkov kan man inte idag urskilja en uppföljning eller fortsättning, men staden vid Nevan har tidigare visat sin förmåga att överleva, överraska och segt hålla fast vid sin speciella roll i rysk och europeisk historia.

GRANSKNINGAR

Kronan och borgmästarna under stormaktstiden

Anders Olsson, *Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630–1660*, Bibliotheca Historica Lundensis 84. 233 s. Lund 1995.

Anders Olssons avhandling granskar centrala, närapå oundersökta temata rörande relationerna mellan regeringen och städerna under förindustriell tid.¹ Undersökningen är därmed ett välkommet tillskott till vårt vetande, men väcker många tankar och vissa invändningar. Författaren nämner Eva Österbergs teori om "ett slags tidig svensk konsensusmodell" där lokalsamhället och kronans samarbetade utan egentlig konflikt. Han kritiserar indirekt denna uppfattning genom att utförligt referera Bengt Sandins, enligt Olsson "avvikande" undersökning, vars "argumentering bygger på att det förelåg en strukturell konflikt mellan de styrande och de styrda" (s. 18).²

Olssons centrala mål är att undersöka brytningar, spänningar och konflikt-situationer mellan lokalsamhället och centralmakten, men också vanliga och triviala kontakter mellan makten och undersåtarna. Han koncentrerar sig på tre temata: utnämningar och byråkratisering, utvecklingen av tullväsendet samt fästningar och stadsplanering. Gränsdragningen är något vacklande, eftersom han betonar de drag i 1634 års regeringsform som stärkte kollegieindelningen inom centralförvaltningen och anser – i och för sig helt riktigt – att man försökte genomföra en likartad organisation också på lägre nivåer inom förvaltningen; enligt detta borde städernas råd indelas i tre eller fyra kollegier.

¹ En del av frågorna tas dock upp i stadshistorier i Sverige och Finland. Se även Dag Lindström, *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350–1622*, Studia historica Upsaliensia 163 (Uppsala 1991). Petri Karonen, *Kämnerinoikeudet Suomen kaupungeissa suurvalta-ajan alkupuolella* (noin 1620–1660), Studia historica Jyväskylänensia 48 (Jyväskylä 1994) och "Raastuvassa tavataan". Suomen kaupunkien hallinto- ja oikeuslaitoksen toimintaa ja virkamiehiä suurvalta-aikana, Studia historica Jyväskylänensia 51 (Jyväskylä 1995).

² Se t.ex. Eva Österberg, *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget*, Bibliotheca Historica Lundensis 26 (Lund 1971), s. 244–245 och 'Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt-kompromiss-politisk kultur', *Scandia* 1989, t.ex. s. 78, 81, 85–87. Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850* (Lund 1986). Sandins uppfattning är inte i det hela taget okänd för tidigare forskning, som ofta tog upp maktkamper och mindre konflikter i städerna.

Under perioden var systemet emellertid mycket sällsynt i städerna och genomfördes t.ex. aldrig i Halmstad.

Olsson har avgränsat sin undersökningsperiod närmast utgående från krigsperioderna, men lösningen kan inte i alla avseenden ses som riktig. Man kan fråga sig varför undersökningen inte utgår från kronans aktivitet för att utveckla städerna, som de facto inleddes redan tidigare; Göteborg var i rätt stor utsträckning ett resultat av utvecklingspolitiken i slutet av 1610-talet och början av följande decennium. Likaså började man fästa särskild uppmärksamhet vid tullpolitiken (bl.a. lilla tullen och olika acciser) vid samma tid.

Om man undersöker kungliga borgmästare samt tullar och fästningar i västra Sverige i början av stormaktstiden är Göteborg nästan ett självklart undersökningsobjekt på grund av dess stora betydelse i kronans politik. Däremot anslöts Halmstad till riket först i mitten av perioden och representerade som en gammal dansk stad en delvis annorlunda stadskultur. Olsson motiverar sitt val med stadens betydelse i fästningssystemet, men man frågar sig varför han inte kunde ha inkluderat Jönköping och Kalmar, där kronan, som han själv konstaterar, byggde fästningar före erövringen av Halmstad. Båda hörde till riket under hela undersökningsperioden och stod under kronans strikta övervakning senast från början av 1620-talet. Det framgår bl.a. av att båda tidigt fick kungliga borgmästare och fr.a. av 1620 års privilegier, som till stor del byggde på stadsförvaltningsstadgan från år 1619.

Stommen i källmaterialet utgörs av riksregistraturen och riksrådets tryckta protokoll. Författaren konstaterar att materialet rörande centralförvaltningens verksamhet är lättare att bearbeta än det lokala materialet. Däremot har han inte kommenterat de källkritiska problemen, trots att särskilt riksregistraturens ofta mycket dystra utsagor kräver en rätt kritisk granskning för att kunna användas med framgång.

Ett exempel avspeglas i ett detaljerat memorial om tull- och handelsfrågor som 1642 utfärdades för Göteborg och som Olsson refererar ingående (s. 142–147). Han utreder att en del av direktivets bestämmelser avskrivits direkt ur Magnus Erikssons stadslag. Memorialet fastslog även att stadsskrivaren skulle föra en "rätt bok", d.v.s. noga teckna upp alla ärenden som behandlades vid rättens sessioner och olika ståndpunkter m.m. Olsson drar slutsatsen att kronan på detta sätt försökte kontrollera oppositionens verksamhet och t.o.m. dess ordval i städerna. En jämförelse med 1619 års stadga visar dock att samma frågor införts redan där. Slutsatsen är alltså inte nöd vändigtvis riktig.³ Även om man i allmänhet försökte anpassa privilegier och andra direktiv till lokala förhållanden återkom trots allt alltid rätt mycket fraseologi. Likartade avskrivna fraser ingår rikligt t.ex. i de fullmakter för kungliga borgmästare som utfärdades just på 1640-talet. Den kungliga fullmakt som

³ 1619 års stadga, art. 3, tryckt: *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer V* (1611–1620) (Stockholm 1964), s. 306–329. Karonen, *Raastuvassa tavataan*, s. 174. Man bör vidare minnas att Göteborg hade en av kronan utsedd syndicus.

1641 utfärdades för borgmästaren i Örebro återkommer med alla sina fraser i åtminstone 26 fullmakter för borgmästare i gamla städer i det svenska riket! Likartade direktiv och kronans klagomål över städernas tillstånd är i nästan identiska former kända från flera städer, vilket innebär att de inte nödvändigtvis byggde på verkligheten, utan måhända på att kronan inbillade sig att allting inte stod rätt till. Genom att klandra städernas ledning och borgerskap var det lättare att motivera att kronans män trängde in för att reformera förvaltningen.⁴

I fråga om "normnivån" är undersökningens källmaterial delvis bristfälligt. Författaren betonar själv kollegiesystemets betydelse inom den statliga centralförvaltningen – låt vara att de högsta ämbetsmännen ibland bara var välmenande amatörer – men använder ändå inte allt det väsentliga material som systemet producerade. Kammarkollegiet (ankomna skrivelser, kammarens registratur) hade en central betydelse fr.a. i tullfrågor och, såsom Olsson själv konstaterar, kom de viktigaste initiativen i fortifikationsfrågor från krigskollegiet (s. 183). Han har dock inte använt någondera instansens arkivkällor.

Beträffande städernas källor framför Olsson några källkritiska anmärkningar som kräver vissa preciseringar. Han dryftar olika aspekter av de renoverade domböckerna och säger, att assessorerna granskade de till hovrätten insända exemplaren. Enligt honom förväntades granskarna "kontrollera stadens göranden och låtanden" (s. 66). Det är fråga om ett gravt fel, ty assessorerna brydde sig inte det minsta om skuldmål eller lokalsamfundets administrativa problem, utan hovrätten var intresserad av att *domarna* var korrekta. Övervakningen av administrativa och civilrättsliga ärenden hörde formellt ännu efter 1634 års regeringsform och 1635 års landshövdingensinstruktion till landshövdingens uppgifter, men på grund av ökade uppgifter hade länscheferna i praktiken inte möjligheter att kontrollera städerna. Just därför började man utse kungliga borgmästare, för att övervaka livet i städerna och utveckla dem.

Olsson låter också förstå, att man i de renoverade domböckerna talade om relationerna till kronan bara i mycket försiktiga ordalag (s. 66–67). Det fanns knappast något behov av "censur" i fråga om förvaltningsärenden. Om staden hade en kunglig borgmästare, president eller, vilket var viktigast, en av kronan utnämnd stadsskrivare, vilka var på plats när beslutet fattades och ärendena diskuterades, behövde man inte med tanke på de hovrättsassessorer som granskade brottmål besvara sig med att dölja sina spår eller undångömma information.

*

⁴ Se Karonen, *Raastuvassa tavataan*, s. 51–52 o. not 50. Slutsatserna bygger på riksregistraturen, som använts med hjälp av Stadshistoriska institutets registersamling.

Ett av de största problemen med Olssons undersökning är att han utförligt refererar andra forskares uppfattningar, men inte jämför deras resultat med sina egna; i praktiken relaterar han inte sina resultat till tidigare forskning. Han använder knappast alls den existerande forskningen rörande städerna i Sverige och Finland under stormaktstiden; han ger ingen samlad bedömning av de framställningar som finns beträffande de berörda städerna, utan bygger i fråga om de kungliga borgmästarna för Göteborgs del helt på Helge Almqvist. En granskning av frågan med egen problemställning och i primärkällorna borde ha varit en av författarens huvuduppgifter. Det är belysande att han för byråkratiseringsdiskussionen hänvisar till en i och för sig förtjänstfull artikel av Anne-Marie Fällström och Ilkka Mäntylä om frihetstiden, som i detta avseende inte har särskilt många anknytningspunkter till stormaktstiden. Även i övrigt koncentrerar han sig mera på att referera läget i Danmark och Norge, trots att byråkratisering behandlats rätt utförligt i stadshistorier från Sverige och Finland (bl.a. Åbo, Uppsala, Norrköping och Stockholm), även om forskarna inte alltid använt denna term.

Med detta sammanhänger ett annat problem, nämligen att Olsson inte tar upp företeelsernas bakgrund på ett allmänt plan. Till en del beror detta säkert på att t.ex. reformen av stadsförvaltningen, de kungliga borgmästarna eller tullverkets utveckling inte behandlats uttömmande. Utgående från existerande litteratur hade det ändå varit möjligt att skapa någonslags översyn. Författarens på ett knappt material baserade slutsatser saknar därför tillräcklig allmängiltighet, är diskutabla eller direkt felaktiga.⁵

*

Undersökningens största och enligt min mening intressantaste kapitel gäller de kungliga borgmästarna i Göteborg och Halmstad. Författaren definierar dock inte exakt vilka han räknar till dessa "kungliga borgmästare". På sidan 56 konstateras, att kronan som sina representanter närmast utnämnde universitetsutbildade män. Definitionen är vid och problematisk, ty på denna grund skulle man bli tvungen att utelämna många "icke-akademiska" borg-

⁵ Jfr t.ex. Olsson, s. 82-83 (om kungliga borgmästare). I fråga om stadsförvaltningen i allmänhet kan man fortfarande med utbyte använda C. T. Odhners produktion och Aimo Halila, *Suomen kaupunkien kunnallishallinto 1600-luvulla*, Hist. tutk. 28:1-2 (Helsinki 1942-1943). Det har inte skrivits mycket om tullväsendets historia, men i Olssons litteraturförteckning saknas William Smiths *Studier i svensk tulladministration 1-2* (Sölvesborg 1950, 1955), vars andra del i hög grad utnyttjar skriftväxling från Göteborg. Även Artur J. Lindholm, *Bidrag till kännedom om Finlands ekonomiska tillstånd under tidsskiftet 1634-1654* (Helsingfors 1892) o. Veikko Kerkkonen, *Etelä-Suomen kaupunkien kruununverrot 1614-1650*, Hist. tutk. 30 (Helsinki 1945).

mästare, bl.a. Hans Neuman, som hade en bakgrund som köpman, men som var kronans första representant i Halmstad.

Också i många andra undersökningar har man ansett att det uttryckligen var utbildningen som betydde mest vid utnämningen av kungliga borgmästare. Det torde inte vara helt korrekt, ty man kan inte utgå från att det var kronans envetna avsikt att alltid utse just skolgångna män som sina representanter i städerna; det rådde brist på sådana män. Å andra sidan känner vi fall där en akademiskt utbildad utsågs med borgerskapets och magistratens medgivande och ibland på deras förslag. För kronan var det i praktiken likgiltigt om regeringens representant hade en magistersgrad från Uppsala eller inte, om staden annars var väl skött och fullgjorde de uppgifter som kronan pålade den – såsom att betala skatt i tid och leverera båtsmän när det behövdes.

Det är också högst sannolikt att regeringen inte ens ville ha "litterater" på alla poster i städerna. En handelsborgmästare hade ringa nytta av lagkunskap när det gällde att granska marknadspriserna för tjära, stock, spannmål eller öl. Dessutom blev överheten tvungen att ibland se på saken ur ett sysselsättningsperspektiv. Var skulle man finna en födkrok för låt oss säga en landssekreterare som tjänat kronan troget i femton år, men vars arbete upphört antingen till följd av en förvaltningsreform eller för att han hade blivit tvungen att ge plats åt en adlig gunstling? Man kan inte betrakta stormaktstidens samhälle som någon "socialstat", men kronan hade helt enkelt inte råd att låta kompetenta personer gå sysslolösa.

På dessa grunder kunde man definiera en kunglig borgmästare som en person som insattes i sin tjänst på order av eller med hjälp av ett starkt stöd från regeringen eller en motsvarande instans (generalguvernör, innehavare av stordonation eller landshövding), utan att stadens förvaltningsorgan eller borgerskap direkt konsulterades.

Det är dessutom problematiskt att Olsson åtminstone indirekt räknar också slottsgrevar och presidenter till de kungliga borgmästarna. Båda representerade kronan i städer, men det är delvis tvivel underkastat om man kan anse att tjänsterna direkt ansluter sig till stadsförvaltningen. Deras uppgiftsbeskrivning är till en del oklar och det förefaller som om samtiden delvis oavsiktligt, delvis helt medvetet skulle ha sammanblandat dem. Slottsgreven (Burgrefwe) måste betraktas fr.a. som en befattningshavare som var separat från stadsförvaltningen och såsom titeln anger hade hand om befästningsärenden inom sitt distrikt. Fr.a. efter modell från Göteborg utsågs en slottsgreve i Åbo 1629. Den utnämnde, tidigare borgmästaren i Åbo Erik Andersson Knappe, verkade både som underståthållare i slottslänet och som slottsgreve i Åbo. Vid samma tid planerades en likadan befattning också för Viborg, men förslaget förverkligades inte.⁶

⁶ Det är dock belysande att de tre städerna inte bara var fästningsstäder, utan vid sidan av Stockholm sådana som kronan satsade på att utveckla. Se t.ex. C. v. BONDORFF, *Åbo stads historia på sjuttonde seklet* (Helsingfors 1892), s. 146–147. ERKKI LEHTINEN, *Hallituksen*

Slottsgrevarna blev ett problem för Kristinas förmyndarregering. Slottsgreven i Göteborg avled 1632 och man dryftade utnämningen av en ny, men rådet måste konstatera att endast konungen kunde utnämna slottsgrevar. Till sist utnämndes Peder Eriksson 1636, men titeln ändrades snabbt till president.⁷ Samma problem aktualiserades också i Åbo, där posten lämnades obesatt efter Knapes död 1634. Finlands generalguvernör Per Brahe anhöll upprepade gånger 1638-1639 att ämbetet skulle återinrättas, men saken begravdes.⁸

Det innebär att man inte helt kan hålla med om Olssons konklusion, att indragningen av slottsgrevebefattningen i Göteborg (1639) till en del skall ses "som en uppstramning av stadsorganisationen. Det blev på detta sätt inte så många befogenhetsglapp mellan de olika beslutsnivåerna" (s. 93). Frågan är betydligt mera komplicerad och den blir lättare att få grepp om ifall man knyter den till presidentsbefattningarna. De var i städerna en direkt följd av det kollegiesystem man övertog från centralförvaltningen. Lars Ericson anser sålunda att indelningen av Stockholms råd i kollegier var ett direkt lån från den praxis som något tidigare införts i centralförvaltningen.⁹ Likaså är det lätt att tänka sig, att om kollegierna leddes av presidenter, varför skulle sådana inte kunna utnämnas som chefer för ett råd indelat i kollegier? Detta kan dock inte helt förklara de problem som ansluter sig till presidentutnämningarna.

Benämningen måste också granskas ur ett "legalitetsperspektiv". Kronan hade redan tidigare velat ingripa i utnämningarna i städerna och hade också lyckats i sina planer i flera viktiga städer. Överheten ville dock få inflytande på rådstugan också i de mindre städerna. Problemet var att borgarna och rådet enligt stadslagen hade rätt att själva utse sina tjänstemän. Kronan kunde alltså inte utan vidare placera in egna män. Till en början föredrog regeringen att nå sitt mål på ett åtminstone formellt lagligt sätt. En viktig omständighet var att landshövdingarna inte längre efter 1634-1635 hade likadana möjligheter att utöva inflytande över städerna förvaltning och rättsväsende. Någon

yhnenäistämispolitiikka Suomessa 1600-luvulla (1600-n. 1680), Hist.tutk. 60 (Helsinki 1961), s. 143-144. Karonen, *Kämnerinoikeudet*, s. 78-79, 89-91.

⁷ *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer VI (1621-163)* (Stockholm 1985), s. 226-227. *Svenska riksrådens protokoll (SRP)*. Tredje serien II, s. 168-183, 236, III, s. 182, IV, s. 127. Helge Almqvist, *Göteborgs historia. Grundläggningen och de första hundra åren* (Göteborg 1929), s. 116, 118, 151. Karonen, *Raastuvuissa tavataan*. Almqvist gjorde inte skillnad mellan slottsgreve och president. Stadens tidigare syndicus skörde slottsgrevebefattningen som följde till sin död (1653). Därefter utnämnde regenten en ny man, som dock inte ägnade sig särskilt mycket åt befattningen. Olssons senare påstående att slottsgrevebefattningen i Göteborg indrogs i samband med reformen 1639 stämmer sålunda inte helt.

⁸ C. T. Odhner, *Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare* (Stockholm 1865), s. 185. Lehtinen, s. 145-147, 150. Jfr Olsson, s. 93.

⁹ Lars Ericson, *Borgare och byråkrater. Omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599-1637* (Stockholm 1988), s. 181, 201.

annan måste överta rollen som kronans företrädare och eftersom man inte kunde röra vid borgmästarutnämningarna – och inte heller egentligen gjorde det före 1640-talet – måste man ”uppfinna” en ny befattning, vars innehavare kunde verka som konungens ”lagliga” representant på rådhuset.¹⁰

President var en sådan ny tjänstebestämmelse. Utnämningen av presidenter motiverades just med att landshövdingen eller kronodfogden som hans representant inte längre hann vara närvarande på rådhuset tillräckligt ofta. Presidenten blev på detta sätt en ny ”konungens man”. Borgerskapet hade inga möjligheter och till en början inte egentligen heller lust att besvära sig över saken, i synnerhet då regeringen betalade åtminstone en stor del av den nye tjänstemannens lön. Mycket tydligt framträder kronans strävan att kringgå gällande lag i Norrköping, där presidentbefattningen exceptionellt kvarstod ända till 1680. Borgerskapet uttryckte på 1660-talet önskemålet att tjänsten skulle dras in, men generalguvernören Seved Bååt konstaterade, att stadsborna inte ägde valrätt vid besättandet av presidenttjänsten.

På de flesta håll avstod man emellertid mycket snart från att utse presidenter, i rikets gamla städer (gr. före 1632) redan i början av 1640-talet. Axel Oxenstierna yttrade 1642 i riksrådet, att några presidenter inte längre skulle utses, utan att man skulle koncentrera sig på att stadfästa borgmästarnas fullmakter.¹¹ Olsson menar att kursändringen berodde på att presidenttiteln var förenad med adelskap. Han konstaterar att flera kungliga borgmästare – man borde väl snarare tala om presidenter – hade adlats och att t.ex. presidenten i Göteborg Peder Eriksson (Rosenskiöld) inte accepterats på riddarhuset.¹² På denna grund misstänker han (s. 149–150), att man kanske avstod från att utnämna presidenter därför att motståndet mot nynobiliseringar redan hade nått riksrådet. Perspektivet är intressant, men det är enligt min mening i första hand fråga om att den problematik som berördes ovan beträffande slottsgrevarna kom att gälla också presidenterna. För det andra insåg man att befattningarna var onödiga och dyra. Kronan noterade också att dess ingrepp i borgmästarutnämningarna ändå inte gav upphov till så stort motstånd i städerna som man fruktat och att det därför var möjligt att agera öppnare på denna front.¹³

¹⁰ Frågan har tidigare behandlats i Olof Sörndahl, *Den svenska länsstyrelsen. Uppkomst, organisation och allmänna maktställning* (Lund 1937), s. 33–46, 53–59. Halila, s. 37–43. Lehtinen, s. 140–142. Ericson, s. 38. Karonen, *Raastuvassa tavataan*, s. 48–52.

¹¹ SRP IX (11.10.1642). Odhner, s. 186.

¹² Denne var dock ett undantag, som inte kan användas som stöd för slutsatser. Enligt Almqvist (s. 150) hade den engelske kungen Karl I redan 1634 upphöjt honom i adligt stånd, ”en utmärkelse som icke var i den svenska högadelns smak; varken Axel Oxenstierna eller hans bror riksdrotsen tyckte om sådana ... nygjorde adelsmän”. Drotsen uppgav att han gjort allt för att Peder Eriksson inte skulle introduceras på riddarhuset.

¹³ Se Karonen, *Raastuvassa tavataan*, s. 48–53. Slutsatserna bygger på en systematisk genomgång av alla borgmästarfullmakter för de gamla städerna i riksregistraturen 1600–1680.

Man kan också anföra andra argument mot Olssons slutsats. Han konstaterar att man i de tidigare danska områdena efter 1645 och 1658 ofta utnämnde både slottsgrevar och presidenter (s. 93-94, 119). Det var dock fråga om den process som skildrats ovan; slottsgrevar utnämndes i första hand i de viktigaste städerna, som vanligen samtidigt var fästningsstäder. Förordnandet av presidenter återspeglar åter kronans försök att kringgå givna löften; de gamla danska områdena hade tillerkänts rätt att följa dansk lag, varför det var svårt att uppifrån placera in egna män i ledningen för förvaltningen. Därför tog man åter i bruk de befattningar som tidigare konstaterats vara onödiga och dyra på andra håll i riket såväl för att övervaka städerna som för att småningom försvenska dem. Det är mycket belysande att alla dylika "överlopps-befattningar" i all stillhet indrogs i början av enväldet då det var möjligt att genomdriva den svenska kronans krav med maktspråk om det behövdes.¹⁴

*

Olsson har klassificerat sitt mycket begränsade material av kungliga borgmästare i följande grupper: 1) framgångsrika "folkliga", 2) maktlystna kungliga och 3) kompetenta kungliga borgmästare. Kategoriseringen är intressant och ett av de första försöken att systematisera detta centrala problem.

Indelningen väcker dock samtidigt flera frågor. För det första, hur skall man om en person kunna säga att han var "maktlysten" eller "framgångsrik"? Författaren är på denna punkt nästan helt beroende av tidigare forskning. Å andra sidan, vore det möjligt, att det fanns misslyckade "folkliga" borgmästare, som kronan med goda skäl ville skjuta åt sidan och i stället placera in en egen järnnäve för att utveckla staden? Fanns det å andra sidan "maktlystna och kompetenta kungliga borgmästare"? Författaren kunde ha försökt höja resultaten till en allmännare nivå.

Enligt Olsson kände en framgångsrik "folklig" borgmästare de lokala förhållandena, försökte förverkliga kronans vilja, men bromsade vid behov. Det vore i alla fall viktigt att klarlägga, vad dylika män de facto utträttade och varför kronan slutligen sände en egen man för att ersätta en "framgångsrik" borgmästare? Vidare måste man betona att kronan inte under den undersökta perioden hade möjlighet att slösa med män med organisationsförmåga. Av Olssons text får man dock uppfattningen att kronan fungerade rätlinjigt rationellt då den genomförde reformer inom stadsförvaltningen.¹⁵ Ur regering-

¹⁴ Å andra sidan var det fråga om en för enväldet typisk sparpolitik, rationalisering och nedmonering av ett överdimensionerat förvaltningsmaskineri. Se *Karonen, Raastuvassa tavataan*, kap. 4 och där angivna källor.

¹⁵ Bl.a. i konklusionerna säger han att "egentligen är det centralmaktens ambition att ersätta denna typ av borgmästare med juridiskt skolade kungliga borgmästare" (s. 203, jfr även s. 71). Konklusion är mycket radikal, ty från flera städer känner vi fall där gamla ("folkliga") borgmästare utrustades med en kunglig fullmakt för sin uppgift.

ens synvinkel var det också rationellt att låta sakerna gå vidare med egen tyngd – så länge det väsentliga blev gjort. Rationellt, eller åtminstone i enlighet med sunt förnuft, var också att inte försöka genomföra alla detaljerade direktiv i varena avkrok.

Den maktlystna kungliga borgmästaren kom enligt Olsson direkt från en tjänst inom centralförvaltningen och kände därför dess åsikter och tillvägagångssätt. Dessa borgmästare betraktade tjänsten enbart som ett språngbräde till bättre befattningar. Den tredje gruppen, "de kompetenta", hade närmare relationer till lokalsamhället och hade dessutom vanligen skött en lägre tjänst i samma stad.

Med tanke på resultatens allmängiltighet är det ett stort problem, att Olssons städer i inget avseende är typiska för riket. Göteborg var alltför viktigt för att kronan skulle ha vågat lämna staden helt i borgarnas egna händer. Halmstad var likaså mycket viktigt, men därtill en stad som skulle försvenskas. Därför skickades män från Stockholm för att förbättra stadsförvaltningen. Metoden var helt främmande t.ex. i Finland, ty i rikets östra del utnämndes i praktiken inga kungliga borgmästare som inte hade erfarenhet av åtminstone ifrågavarande landskap och dess invånare. I Finland var det i allmänhet en av stadens "egna söner" som fick kunglig fullmakt, vilket till stor del förklarar att städerna i Finland hade så få konflikter med kungliga borgmästare.¹⁶

Enligt Olsson var de kungliga borgmästarna i t.ex. Halmstad, Göteborg, Gävle och Norrköping, inte några effektiva, professionella byråkrater, utan snarare män som i första hand sökte egen fördel och i sina handelsoperationer satte sig över de lagar de var satta att övervaka (s. 124). Det fanns otvivelaktigt problem på många håll, men en så här kategorisk "dom" skulle nog kräva betydligt solidare motiveringar och källbelägg än vad författaren lägger fram. Om hans uppfattning, som kommer mycket nära den som framförs i många stadshistoriska arbeten, skulle stämman, vore det ett under att Sverige bestod som stormakt i ett sekel. Om den stämmer, kunde man med en tillspetsning säga att kronan utsåg rena brottslingar till viktiga poster i viktiga städer, trots att indrivningen av penningsskatter och andra avgifter var helt centralt för statshushållet.

Orsaken till Olssons dystra uppfattning är enligt min mening, att han ständigt hänvisar enbart till källor från centralförvaltningen, vilka som sagt är ensidiga. Däremot innehåller arbetet inte många hänvisningar till lokala källor, till domböckerna, trots att avsikten uttryckligen är att undersöka relationerna mellan centralförvaltningen och lokalsamfundet.

Arbetet diskuterar genomgående kronans behov och strävan att utveckla stadsförvaltningen, men tar i inget skede upp vad de kungliga borgmästarna eventuellt fick till stånd. Ett exempel är den redan tidigare nämnde Peder

¹⁶ Se Karonen, *Raastuvassa tavataan*, kap. 6–7 o. bilaga 7 med miniatyrbiografer över de kungliga borgmästarna i de gamla städerna i Finland.

Eriksson (Rosenskiöld), vars tidigare uppdrag noggrannt förtecknas, likaså uppges att han själv förefaller att ha varit mycket nöjd med vad han åstadkommit. Däremot nämns inte hans åtgärder för att utveckla stadsförvaltningen. Först i not 65 på s. 98 berättas, att presidenten utvecklade verksamheten vid stadens underrätt (kämnersrätt). I 1619 års stadga var just grundandet av kämnersrätter ett centralt inslag, eftersom det gällde att få ordning på förvaltnings- och rättsväsendet. Avsikten var att rådstuvurätten skulle bli centrum för förvaltningen och kämnersrätten dess arbetsredskap, som skötte löpande ärenden.¹⁷

Som förklaring till en kunglig borgmästares "inkompetens" eller "maktlystnad" är det inte längre tillräckligt att borgerskapet enligt centralförvaltningens källor inte gillade honom. Det behövs också en djupgående analys av det lokala källmaterialet för att få fram vad han fick till stånd, om han fick något till stånd. En dylik behandling kräver ett såväl kvalitativt som kvantitativt grepp, där slutsatserna inte underbyggs enbart med enskilda uppgifter.

Man kan naturligtvis hävda, att domböckerna inte ger tillräckliga uppgifter om tjänstemännens verksamhet. Man kan i alla fall sluta sig till rätt mycket också utgående från huruvida något nämns i källorna eller ej. Jag vet inte hur väl man i t.ex. domböckerna från Göteborg antecknat vem som tog initiativet i en fråga eller om beslutet var kollektivt, "borgmästare och råd beslöt". Uppenbarligen finns det uppgifter eftersom Olsson hänvisar till rådmannafalanger och intriger. Dessutom kan man säkert genom att undersöka hur och när de reformer och projekt som kronan såg som viktiga kom upp och jämföra dem med när kungliga borgmästare gör entré få en rätt bra bild av vad dessa gjorde och fick till stånd.

*

I början konstaterades att Olssons undersökning uppvisar en viss spänning mellan "konsensusmodellen" och "konfliktteorin". Han har kanske omedvetet valt den sistnämnda infallsvinkeln som betonar att konflikterna var allmänna och djupa. Man kan t.o.m. tala om ett slags inbyggd konfliktteori: kronan, magistraten och borgerskapet kan därför i praktiken aldrig stå på samma sida. Forskaren har givetvis sin frihet att välja infallsvinkel, men i detta fall har valet lett till delvis ensidiga tolkningar.

Sålunda är konstateranden som att flera av de studerade borgmästarna var alldeles för inkompetenta eller att kronans första representanter inte riktigt behärskade samarbetet med lokalsamfundet mycket kategoriskt formulerade (s. 204, 209). Bland de kungliga borgmästarna fanns också lycköskare, men å andra sidan hörde uppdraget heller inte till de mest givande. Borgmästarna kom inte för att av illvilja beröva borgarna deras rätt till borgmästarposter,

¹⁷ Almqvist, s. 150–151, 341–353. Karonen, *Kämnerinoikeudet*, s. 197–217; för en omvärdering av 1619 års stadga, se Karonen, *Raastuvassa tavataan*, kap. 2.

utan för att utföra regeringens uppdrag. Detta tilltalade sällan de även i övrigt något motsträviga borgarna, som enligt en allmän uppfattning lade skulden för alla prövningar på borgmästaren. Därför blev flera av kronans första företrädare utsatta för en alltför hård kritik och fick fungera som borgarnas äskledare. De utförde dock ett viktigt pionjärbete och gjorde uppgiften betydligt lättare för sina efterträdare. Eftersom riket inte under 1600-talet fyra sista decennier ständigt var involverat i krig och statsmakten inte visade något särskilt intresse för stadsförvaltningen, stannade bördorna och de ovälkomna reformerna också på en lägre nivå.

Vid en granskning av dessa relationer mellan kronan och lokalsamfundet skulle jag med vissa begränsningar vara redo att godta Eva Österbergs uppfattning om en fredlig konfrontation mellan parterna också i fråga om stadsamhällena. Enligt Österberg och Lindström var det på 1500-talet och i början av följande sekel mycket vanligt i städerna att parterna i mindre mål förlikades i rätten. Lindström anser att man strävade att rensa luften i samfundet och inte i så hög grad att bestraffa brottslingar. Tillvägagångssättet fortsatte ännu under stormaktstiden, när städerna hade fått kungliga borgmästare och kronan även i övrigt stärkt sitt grepp om städernas förvaltning. Det var fråga om strävan till ett slags "samhällsfred", inte om en direkt kamp mellan centralmakt och lokalsamfund.¹⁸

Petri Karonen

¹⁸ Se t.ex. Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, *Studia historica Upsaliensia* 152 (Uppsala 1988), s. 55, 105–106. Petri Karonen, 'Pohjolan vaarallisimmat asuinpaikat. Rikollisuus, pelko ja turvattomuus Suomen uuden ajan alun kaupungeissa (noin 1540–1660)', *Laittomuuden laita-tiellä. Rikos Suomessa 1500-luvulta nykypäiviin*. Toimittanut Sari Forsström. Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja 1/1996 (Helsinki 1996)

Studenterna i Åbo och ståndscirkulationen i Finland

John Strömberg, *Studenter, nationer och universitet. Studenternas härkomst och levnadsbanor vid Akademien i Åbo 1640–1808*. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland nr 601. 238 s. Ekenäs 1996.

John Strömbergs avhandling har vuxit fram ur det stora historiprojekt, som förverkligades till Helsingfors universitets 350-årsjubileum 1990. I den första delen av universitetshistoriken *Kungliga Akademien i Åbo* (finsk upplaga 1987, svensk upplaga 1988) skrev Strömberg om Åbostudenternas sociala bakgrund och deras karriäralternativ under en period av 170 år. Författaren har sedan fördjupat och utbreddat sitt avsnitt till en fullgången doktorsavhandling. Temats ursprungliga presentationssammanhang har format gränserna för avhandlingen på det sättet, att Strömberg har hållit sig strikt till sitt lärdomssociologiska ämne med endast de idéhistoriska påbyggnader som har sammanhängt med debatterna kring det s.k. snillevalet på 1700-talet.

I motsats till avhandlingens huvudtitel, som enligt min mening ger alltför vida och utöver ämnet gående associationer, säger undertiteln *Studenternas härkomst och levnadsbanor vid Akademien i Åbo 1640–1808* exakt vad det är fråga om. Författaren har tagit upp Åbo akademis studentförsörjning och studenternas levnadsöden och inramat sålunda ett bestämt fält, där antal, urval, kontroll och vidarebefordran av en självförnyande population står i centrum. Dessutom behandlas nationsväsendet, men endast som en kontrollerande och i någon mån styrande institution bland studenterna.

John Strömbergs undersökning bygger väsentligen på källor som universitetet självt har alstrat. Framför allt är det rekonstruktionen av Åbo universitets inskrivningsmatrikel, gjord av Vilhelm Lagus, samt fem originalmatriklar över studentnationerna, som utgör utgångsläget för analyserna. De innehåller tillsammans uppgifter om den undersökta populationen, c:a 12 000 studenter. En viktig kompletterande källa har varit den studiestatistik, som under en tid fördes vid Kanslikollegiet. Därutöver har författaren begagnat dokument som belyser utbildningsförhållandena, framför allt konsistoriets protokoll. Litteratur har använts i en relativt snäv betydelse, i huvudsak endast sådana verk som till övervägande huvuddel är till nytta för frågeställningen.

John Strömbergs avhandling anknyter till en inhemsk forskningstradition, vars resultat huvudsakligen är från 1940–1960-talen. Sådana forskare som Sven-Erik Åström, Armas Luukko, Mauno Jokipii, Sulo Haltsonen, Yrjö Blomstedt och Viljo Nissilä uppträdde då både som matrikelredaktörer och var sålunda producenter av bearbetade källor samtidigt som de publicerade undersökningar om olika stu-

dentnationer vid akademien i Åbo. I motsats till dessa något äldre kolleger har Strömberg betonat riksaspekten och sett Åbo universitet som en del av rikets totala undervisningsverk. Han är också välbeläst vad den moderna univiersitetsforskningen i Sverige beträffar. Över huvud taget är mitt intryck, att Strömberg äger en vida större kännedom om universitetshistoriens problematik än vad som direkt framgår ur avhandlingen.

I inledningskapitlet "Undersökningen" definierar författaren sitt studieobjekt och genomför gränsdragningarna. Föremålet för forskningen är den immatrikulerade studenten. Målsättningen, som syns bra särskilt i tabellerna, är att om möjligt behandla alla studenter, samtliga inskrivna i universitetet under en lång period. Detta något mekaniska synsätt har enligt min mening hindrat författaren att intressera sig för olika delpopulationer bland studenterna och göra djupdykningar i frågor, som till sin natur inte kan belysas i sin helhet. Jag tar här upp några sådana frågor.

Statistiken över studenterna från 1700-talet visar – i motsats till matriklarna – att omkring 60–70% av studenterna ständigt var frånvarande vid universitetet. Av allt att döma var förhållandet sådant redan på 1600-talet. Detta om något borde ha fått författaren att särskilt intressera sig för den mindre, aktivt studerande populationen, bl.a. för att få fram korrelationer mellan studieframgång och karriärförframgång senare i livet. Det hade varit lätt att t.ex. med hjälp av Vallinkoskis bibliografi över avhandlingarna avgränsa den framgångsrika populationen och ägna dess medlemmar en särskild uppmärksamhet.

Även andra typer av studier kring delpopulationer hade varit nyttiga. Strömberg har vid sina undersökningar kring ståndscirkulationen uteslutande använt tvågenerationsperspektivet: det är skillnaden mellan faderns och sonens sociala status som har intresserat honom. Då hela populationen är inmatad i en dator hade även flergenerationsperspektivet farfar-far-son och andra genealogiska kombinationer varit möjliga att undersöka; därvid hade möjligen kunnat utrönas, hur studenternas närmaste sociala nätverk såg ut. De relativt små sociala förändringar, som syns i tvågenerationsperspektivet, hade möjligen tett sig i ett annat ljus i ett flergenerationsperspektiv. Vid genomläsning av Lagus' studentmatrikel är det svårt att inte lägga märke till släktbandens stora betydelse inom studentkåren: Åbo universitet hade under den undersökta tiden t.ex. 44 studenter som hette Wegelius.

Även beträffande källbakgrunden kan en viss smalhet göras. Författaren har i hög grad byggt sin framställning på dokument, som universitetet självt har alstrat. Utanför akademisfären finns dock källgrupper, framför allt skolkällor som belyser frågan vilka som blev studenter och karriärkällor (t.ex. tjänstematriklar, ansöknings- och utnämningssdokument) som ger en bild av hur universitetsstudierna värderades senare i livet. Med hjälp av källor av detta slag hade man bl.a. kunnat belysa den gråzon, som nu knappast antyds i avhandlingen – de studenter som låg vid univiersitetet utan att vara immatrikulerade.

Bortsett från den definitionsmissiga begränsningen och det något snäva källurvalet är John Strömbergs avhandling ett gott lärdomsprov. Kapitlet II, "Det expanderande studentantalet", är en bra inkörsport till temat genom att beskriva det svenska universitetsväsendets expansion på 1600-talet, stagnation på 1700-talet samt ungdomarnas studieresor mellan de inhemska universiteterna och till utlandet. Genom denna presentation placeras akademien i Åbo in i ett naturligt sammanhang, där den svenska statens behov av utbildade präster och civilämbetsmän utgjorde det mest grundläggande draget. Hur ojämnt det nya systemet till en början påverkade tjänstemarknaden framkommer med all önskvärd tydlighet i Strömbergs bok. Medan kravet på akademisk utbildning snart blev ett måste för prästerskapet i Åbo stift släpade Viborgs stift länge efter med sina endast vid gymnasiet eller latinskolan utbildade själasörjare. Detta drag kommer ännu bättre till synes i huvudavsnittet III, "Regional rekrytering", som är värt mycket beröm. Åbo stifts stora dominans som studenternas hemort har inte hindrat, att även de väster- och österifrån kommande något mindre studentströmmarna har beskrivits i detalj. Vid sidan av de grundligt presenterade studenterna från moderlandet saknar man dock en samlad bild av studenterna från Gamla Finland under 1700-talet; de var visserligen få till antalet men intressanta som de enda utlänningarna vid universitetet. En närmare undersökning av studenterna från det ryska Finland hade kunnat avslöja – som Arto Latvakangas visar i sin avhandling från 1995 – intressanta samband mellan avhandlingsteman och senare yrkeskarriärer.

Särskilt gedigna resultat ingår i avsnitten IV och V, "Skolbakgrund och studentexamen" samt "Nationsväsendet". På dessa områden kan författarens insatser karakteriseras som banbrytande. Strömberg påvisar, att något som kan kallas för "studentexamen" eller kanske bättre "studentkompetens" har funnits redan på 1600- och 1700-talen och att de lärda prestationerna över huvud taget har varit mera reglerade och betygsatta än vad som forskningen tidigare har insett. Också referatet av 1700-talets debatt om "snillevalet" är i huvudsak förtjänstfullt, fastän diskussionerna mot slutet av seklet har mera tonats bort, eftersom de inte gav utslag i form av konkreta reformer. Även Strömbergs skildring av hur nationerna rotade sig vid Aura å är den fullständigaste i sitt slag och förmedlar mycket ny kunskap om dessa sammanslutningars roll som studieheter. Stor noggrannhet och korrekthet t.ex. vid återgivning av citat präglar här framställningen.

Något beklagligt är däremot, att författaren inte har behandlat studenternas ekonomi i en mera samlad form. Denna ekonomi var ändå en faktor, som mycket konkret påverkade möjligheterna till ståndscirkulation. Iakttagelserna om utdelningen av de s.k. kungliga stipendierna baserar sig hos Strömberg på konsistoriebesluten och inte på de verkligt utbetalda stipendierna, som syns i universitetets räkenskaper, men denna brist har sannolikt inte lett till någon större skevhet i presentationen. Någon mera ingående förklaring till varför stipendieutdelningen gynnade vissa regionala grupper (t.ex. smålän-

ningar) medan några andra grupper (t.ex. österbottningarna) systematiskt missgynnades står inte att finna i materialet. Även den andra finansieringskällan, konditionerna, hade kunnat behandlas i en mera systematisk form. En av författarens tabeller (på s. 110) visar, att det finns ett mycket intressant material om studenternas verksamhet som hemlärare, och detta material hade bort utnyttjas mera intensivt än vad som nu har varit fallet.

Tyngdpunkten i John Strömbergs avhandling utgörs av kapitlen VI och VII, "Studenternas sociala bakgrund" samt "Studenternas ståndsväl". De ger tillsammans svaret på frågan: Vilken roll spelade universitetet när det gällde ståndscirkulationen? Författaren uttrycker sitt huvudresultat med orden: "en endast obetydlig social rörelse [skedde] från allmogen och borgerskapet till det tunna skiktet av kyrkliga och civila ämbetsmän" (sid. 199). I centrum för de presenterade stora tabellerna står ett självförnyande prästerskap, vars utbildningsbehov och latinkultur utgjorde den drivande kraften vid upprätthållandet av ett studieväsen. De civila tjänstemännen var den andra stora målgruppen för statliga utbildningssträvanden. Särskilt inom det lägre prästerskapet påträffar man söner till bönder och borgare. Detta är enligt Strömberg den huvudsakliga ståndscirkulation som över huvud taget kan iakttas i Finland under 1600- och 1700-talen.

John Strömbergs huvudresultat bekräftar sålunda intrycket av ett statiskt ståndssamhälle, där de sociala förändringarna var stegvisa och små. Nyanseringen följer närmast ett väst-östligt geografiskt mönster: medan studenterna från moderlandet (särskilt de många smålänningarna av allmogehärkomst) uppnådde relativt höga positioner i sina hemprovinser, stannade Åbo stifts borgar- och bondestudenters karriärer på mellannivå och full social stagnation rådde i det östra stiftet i Finland.

Studenter, nationer och universitet är allt som allt en bra forskningsprestation. Något alster av samma övergripande målsättning finns inte i den historiska litteraturen i Finland. Strömberg har avgränsat sitt ämne mycket medvetet till att gälla det utrymme, som han fick tilldelat när riktlinjerna för det stora historieverket om Helsingfors universitet drogs upp. Inom denna ram har han framlagt resultat som särskilt beträffande frågorna om studentexamen, akademisk kompetens och nationernas roll som studieenheter är banbrytande. Bilden av ståndscirkulationen har också blivit mera nyanserad än tidigare. Kritiskhet, återhållsamhet och balans präglar avhandlingen i stället för hypoteser och teoribyggen, vilket är välgörande i en tid av allt djärvare historiska spekulationer.

Kari Tarkiainen

Sverige och världen bortom Västerlandet

Åke Holmberg, *Världen bortom Västerlandet. Svensk syn på länder och folk från 1700-talet till första världskriget*, Acta regiae societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis, Humaniora 28. 612 s. Göteborg 1988.

Åke Holmberg, *Världen bortom Västerlandet II. Den svenska omvärldsbilden under mellankrigstiden*, Acta regiae societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis, Humaniora 34. 253 s. Göteborg 1994.

Åke Holmberg, *Tredje världen i Tredje republikens skola. En jämförande studie av franska och svenska fjärrhorisonter*, Acta regiae societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis, Humaniora 31. 93 s. Göteborg 1990.

Det är ett ofta upprepat påstående att världen krymper. I fråga om kommunikationer och konsumtionsvanor, kanske också föreningar, är detta ett faktum. Huruvida påståendet stämmer i andra avseenden är mera tveksamt, många forskare talar om en intern homogenisering av existerande kulturkretsar, "civilisationer", vanligen kring en kärna bildad av en av världsreligionerna. I den situation som råder efter kalla krigets slut har en del forskare t.o.m. sett sammandrabbningar mellan civilisationerna som oundvikliga.

Frågan om hur vi förhåller oss till främmande kulturer har alltså en aktualitet och betydelse som sträcker sig långt utöver den som gäller inställningen till invandrare och multikulturalitet. Mot den bakgrunden har man allt skäl att med tillfredsställelse hälsa Åke Holmbergs ofantligt rika bidrag till gestaltningen av den svenska omvärldshorisonten. Holmbergs undersökningar kan hänföras till den s.k. imagologin, den forskningsgren som intresserar sig för hur man i en nation eller kulturkrets ser på andra, d.v.s. en inriktning som lägger huvudvikten på det betraktande subjektet, snarare än andras "folkkaraktärer". Hans uppläggning utmärker sig för en bredd och ett lärdomshistoriskt djup som inte alltid förekommer i sådana undersökningar.

I undersökningens andra del om mellankrigstiden ger Holmberg en mera utförlig metodologisk deklaration, där han bl.a. diskuterar fördomarnas socialpsykologi. Han ser fördomar som ett medel för att stärka en grups sammanhållning och som stereotyper, "fixa idéer om en kategori", energisparande förenklingsmekanismer, som gör världen hanterlig. Han framhäver också på goda grunder vikten av att skilja mellan rasism och etniska fördomar i allmänhet.

Holmberg intresserar sig främst för horisontförändringar, för det intrikata sambandet mellan information och kunskap. I anknytning till Magnus Mörnér konstaterar han att informationen om exotiska länder först måste tränga genom en språk- och urvalsbarriär och därefter i mottagarlandet "ett filter av bl.a. utbildnings- och intressnivåer för att penetrera olika socio-eko-

nomiska kategorier". Ett alternativ är att informationen återskapas inom språkområdet av inhemska observatörer. Den intressanta frågan är hur information förmår genomtränga barriärer och filter för att bli i högre eller lägre grad omfattad kunskap. Holmberg konstaterar att Sverige var en marginell del av Västerlandet och att läget i fråga om informationsförmedlingens villkor förblev i stort sett konstant fram till första världskriget. Direktinformation, av t.ex. asiatiska författare, var ytterst ringa. Eliten läste visserligen utländsk litteratur på originalspråk, men största delen av befolkningen var hänvisad till litteratur rekreerad i Sverige. I andra delen kan Holmberg redan registrera en breddad horisont.

Den del av världen som Holmberg tar upp är den i vid mening icke-västerländska; huvudvikten ligger alltså på Amerika söder om USA, Asien söder om det ryska riket, Afrika söder om Sahara och Söderhavsvärlden. Horisonterna förskjuts med tiden och gränfall utgör områden med starka och gamla kontakter med den västerländska kulturkretsen såsom Medelhavets sydkust, Främre Orienten och det ryska rikets asiatiska delar.

Holmberg är framför allt ute för att fånga mängd och innehåll, d.v.s. hur mycket som skrevs och om vilka områden, samt hur man skrev. Den senare frågan gäller de attityder som kom till uttryck; i mycket blir det en historia om fördomar. Holmberg, som är en av de få nordiska författare som vågat sig på att ensam skriva en verkligt global världshistoria,¹ kan inte alltid avhålla sig från en viss sarkasm inför rena dumheter och vad han på ett ställe kallar "nästan programmatisk banalitet"; han citerar också Lubbe Nordströms omdöme: "svensken tillhör en av världens högfärdigaste nationer, och denna högfärdighet beror på djup okunnighet om andra folk och fullständig brist på intresse att lära sig något av och om dem". Samtidigt medger Holmberg att omdömet är orättvist och han ger genomgående en god idé- och annan historisk bakgrund till de attityder och uppfattningar som redovisas. Det Holmberg har svårast med är just okunnigheten och oviljan att åtgärda den; om man kan säga att hans undersökningar av den svenska omvärldsbilden har ett budskap är det kanske att kunskapen och viljan att försöka förstå främmande kulturer har ökat – åtminstone hos den del av svenskarna som skrivit, läst, översatt och gett ut skriftligt material. Holmberg konstaterar med goda skäl att vi inte kan veta huruvida detta också gäller resten av svenska folket.

Undersökningens källmaterial består av böcker, tidskrifter och tidningar på svenska; bland böckerna ingår även svenskspråkigt material från Finland. Holmberg är väl medveten om svårigheten att få grepp om litteraturens effekter, d.v.s. genomslaget av de attityder som kom till uttryck i det tryckta materialet, och medger årligt att någon riktigt tillfredsställande metod inte finns. Genom upplagesiffror, spårande av konstanta drag och genom att granska svenskt handlande (handel, konsulat, upptäcktsresor, mission, emi-

¹ *Vår världs historia* (1982, 1987).

gration, turism m.m.) hoppas han i alla fall kunna komma fram till vad som kunde kallas "en svensk syn på omvärlden". Antagandet är att upprepning dels avspeglar accepterade uppfattningar, dels bör sätta vissa spår. Kontakter såväl reflekterar existerande kunskap och uppfattningar som förstärker dem; det motiverar den uppmärksamhet Holmberg ägnar skolböcker och hans jämförelse av svenska och franska skolböcker.

*

I Holmbergs mångsidiga framställning, som växlar mellan geografiskt inriktade och systematiska kapitel, framträder några temata särskilt klart. Ett är "den kinesiska kameleonten", d.v.s. västerlandets uppfattningar om Kina, som fluktuerade våldsamt från stor beundran till djupt förakt. I slutet av 1600-talet och under en stor del av 1700-talet dominerade Kinavurmen, som än i dag kan avläsas i "kineserier" på slott och herrgårdar. Den omfattade inte bara beundran för kinesiskt hantverk, utan genom jesuiternas förmedling också av dess gamla civilisation och visdom. Dessa prisades ännu av Voltaire vid en tidpunkt då pendeln redan började svänga mot skildringar som betonade asiatisk despoti och bedrägerier i köpenskap. Denna bild dominerade kring 1800, även om Holmberg redovisar några undantag. Den nya andan representeras emellertid snarare av K.F. Beckers *Verldshistoria för Barn och deras Ledare* (1801-1805), som konstaterar att kineserna nog kunde visa upp regentnamn och årtal, men "ingen historia i ordets högre bemärkelse"; kulturen var sedan länge "stelnad och död". I geografen E.A.W. von Zimmermanns *Jorden och Dess Invånare* i tretton band (1814-1839) har Kina redan blivit ett varnande exempel på hur despotism korrumpierar och i denna anda var sympatin för britterna i opiumkriget närapå självklar. Fientligheten – och okunskapen – i förhållande till andra världsreligioner framkommer i uppfattningen om buddhismens korrumpierande inverkan i Kina; den har en viss parallell i diskussionen om islams roll i Afrika.

Under mellankrigstiden ökade intresset för det nya republikanska Kina starkt och resulterade i flera framställningar av den revolutionära situationen i landet. För J.G. Andersson var Chiang visserligen inte lika stor som Gustav Vasa, men hans befrielseverk uppvisade många likheter med kung Göstas. Georg Landberg menade att Chiang hade ett "Gustaf II Adolf-kynne", medan Sven Hedin hävdade "att aldrig en ensam man i världshistorien burit en tyngre börda och utfört en större mission sedan Kristi död". Tiden var de stora människens och Andersson fann en tidsenligare parallell än Kristus och Gustav Vasa: "Jag är förvissad, att det på intet sätt är en tillfällighet, att fyra sådana män som Mustafa Kemal, Benito Mussolini, Adolf Hitler och Chiang Kai-shek föddes inom samma årtionde och utförde sin starkt nationellt färgade gärning nästan samtidigt".

Den nedåtgående kurvan för Kina kring 1800 uppvägs på sätt och vis av det ökade intresset för Indien, som påverkades av sanskrit-forskningen och i

Norden av uppfattningen att den klassiska indiska litteraturen hade en anknytning till "det gamla Svithiod", vilket bl.a. motiverade en översättning av skotten William Robertsons nära trettio år gamla historiskt-geografiska arbete om Indien från 1791. Senare blev synsätten dualistiska på ett sätt som påminner om Kina-bilden: en motsättning mellan ett ärofullt förflutet och en urartad samtida kultur, präglad av kastväsende och änkebränning. Livsfientligheten och kastväsendet hade lett till despoti och främlingsvälde, eller med Nils Ignell i *Menskliga utvecklingens historia* (1855-1862): "Veka och fega i allt annat, hafva Inderne ifrån denna tid ådagalagt endast en heroism, nämligen själfpinandets". Teosofin åstadkom i slutet av 1800-talet ett förnyat intresse för Indien, men samtidigt också mycken opposition.

Under mellankrigstiden upplevde Indien en kortvarig opinionskonjunktur symboliserad av Tagore, som besökte Sverige 1921, och Gandhi, bl.a. genom Romain Rollands biografi (på svenska 1924). På 1920-talet var Indien t.o.m. mera framträdande i den svenska publicistiken än Kina, även om det ofta var fråga om utslätande reportage. På 1930-talet dominerade negativa synpunkter och uppfattningar om Indien som det i grunden obegripliga. Missionsförbundets föreståndare Axel Andersson sammanfattade 1939 sin syn: "Om något folk i världen är djävulsridet, så är i sanning det indiska folket det". För språkforskaren Jarl Charpentier hade rasblandningen gett den indiska kulturen dess brist på sinne för realiteter, nationalisterna hade visat sin oförmåga att fatta indiska förhållanden och denna irrealism var genetiskt betingad.

På 1870-talet uppmärksammades Japan, som i den svenska pressen uppfattades genomgå något av en fransk revolution åtföljd av tekniska och ekonomiska reformer som det intelligenta folket tillägnade sig. Entusiasmen för framstegen överskuggades småningom av den "gula faran", en kombination av Kinasyndromet, rädslan för massans potential och japanernas framgångsrika "efterapning"; det gjorde förhållandet till rysk-japanska kriget problematiskt, hur välkommet det ryska nederlaget än var i och för sig. Sverige kan hos Herman Annerstedt uppvisa en tidig varning för gula faran, som redan 1871, ett kvartssekel före Wilhelm II:s kända utgjutelse, såg för sig "gamla Paris grävas upp af fornforskare i långa hårpiskor och grisögon", en vision som nästan likadan upprepades av "Kina-Gunnar" Andersson 1926 i *Draken och de främmande djävularna*, dock som ett uttryck för respekt för kinesernas från västerlänningarna avvikande sinneslugn. En genomgående tankefigur var kontrasten mellan det självtillräckliga Kina och det läraktiga Japan. Idealiseringen av Japan minskade emellertid genom landets expansionism under mellankrigstiden.

I sin sammanfattning av mellankrigstiden konstaterar Holmberg att mycket av kommentarerna rörande Fjärran Östern först och främst styrdes av kommentatorernas egna politiska uppfattningar och avspeglade interna ideologiska strömningar, men att de dagspolitiska kommentarerna visade en förändring av omvärldsbilden i åtminstone tre avseenden. Fjärran Östern blev ett självklart inslag i nyhetsflödet och politiska analyser utan förlöjligande;

dess kultur och religion togs på allvar, bilden präglas av större respekt för det icke-västerländska. Kina integrerades likaså i världshistorien och bidrog samtidigt till att föra in ett slags trögrörlighetens perspektiv i en tidigare mycket rätlinjig evolutionism.

Bilden nyanserades i slutet av 1930-talet även av bästsäljare med rötter i Asien som den kristne pacifisten och arbetarledare Toyohiko Kagawa, missionsnärdsdottern, amerikanskan Pearl S. Buck och kinesiskan Lin Yutang, vilka införde ett bifokalt perspektiv, som bidrog till att lyfta fram kulturmötenas och omvärldsbildens komplikationer.

Den negativa inställningen till islam är ett av de mera genomgående dragen i det material Holmberg redovisar. När dansken Johannes Østrup 1924 behandlade *Islams kultur under det nittonde århundradet* talade han på traditionellt sätt om österns dådlöshet; förklaringen till semiternas kortlivade riken var deras brist på politisk insikt och deras "blandning av stupid fanatism, välmenande dilettantism och brottslig egoism". Turkarnas rykte för relativ sannfärdighet berodde bara på deras större intellektuella trögrörlighet: "de ha rent av svårt för att hitta på någon osanning att stå till tjänst med". En viss spricka i stereotyperna representerade Tor Andræs biografi över Muhammed (1930) trots den negativa bilden av profetens person. Intressant nog påpekade Andræ att den västerländska avogheten kunde ha sina rötter i att islam var så lik kristendomen, det var lättare att fördrå det helt främmande som Indiens och Kinas religioner. Det sekulära Turkiet under Mustafa Kemal väckte en viss aktning, men t.ex. Frans G. Bengtsson gav 1927 uttryck för ett närmast klassiskt turkhat: "ett i stort sett ytterst fördärligt följ, ett av världshistoriens mest negativa och sterila folk".

*

Den svenska publicistiken följde under 1800-talet med kolonialväldenas utveckling och tog direkt eller genom översättningar del i diskussionerna om det brittiska väldet i Indien, opiumkriget, kapplöpningen om Afrika, boerkriget, dramatiken kring "China-Gordon" i Khartum, Kongo-problematiken. Även om det förekom kritik mot kolonialmakterna var få redo att låta infödingarna styra sig själva. Under mellankrigstiden förekom uppfattningar om att självständighet för kolonierna kunde tänkas, men först efter en lång tid av europeiskt förmyndarskap. Det allmänna föraktet för utbildade negrer, s.k. trousered blacks, höll segt i sig; en bildad inföding blev "en löjlig företeelse, till hälften apa, till hälften papegoja", skrev rektorn för Gordon Memorial College i Khartum. Nostalgi för "det oförstörda Afrika" började framföras då civilisationen trängde fram, men processen var oundviklig och i längden välgörande för afrikanerna, även om dess följder krävde den vites fasta styrande hand. Enligt ornitologen Hugo Granvik, som deltog i den svenska naturvetenskapliga expeditionen till Mount Elgon, var negern inte obildbar; missionen hade "lyckats höja den svarte från djurstadiet. Negern börjar likna en människa mer än i sin upprädda gång".

Det är först mot slutet av undersökningsperioden man kan skönja uppfattningar om ett asiatiskt uppvaknande, bl.a. i Kemals och Chiangs gestalter, eller om uppkomsten av en ny indiansk kultur i den mexikanska revolutionens spår. Undantaget i fråga om kolonialväldenas välsignelse är givetvis boerna, som i sin frihetskamp jämfördes med schweizare och dalkarlar – även zuluerna fick ibland betydande sympati, på 1920-talet betecknade missionshistorikern J.E. Norenius dem som "Sydafrikas germaner". Sympatin räckte inte till för "röfarestammarna" då Frankrike expanderade i Tunis. Beyen i Tunis var ingen Wilhelm Tell, liksom Egypten saknade en Engelbrekt; Arabi pascha må ha varit nationalist, men han stod i vägen för civilisationen.

*

I återkommande omdömen avspeglas några genomgående uppfattningar som framstår som ett sammanhängande tankesystem. Det hade visserligen sprickor och avvikande uppfattningar, men präglade synbarligen största delen av fjärrhorisonten: den europeiska civilisationens överlägsenhet och plikt att utbreda sina välsignelser samt evolutionism och "vetenskapligt" rastänkan. Det sistnämnda var en av 1800-talets mera tivelaktiga gåvor till mänskligheten, 1700-talets kosmopolitiska och filantropiska prägel uteslöt ingalunda förakt för främmande kulturer och religioner, men en stor del av skribenterna var övertygade om människans grundläggande likhet och gemensamma ursprung (monogenes). Det innebar en beredskap att acceptera miljöns roll och ofta även tvivel i fråga om existensen av nationalkaraktärer. J.F. Zöllner påpekade att folkslagen ändrade karaktär under historiens gång: "Woro ej de forne Egyptier ... helt andra menniskor, än de usla warelser, som nu bo wid Nilens stränder?" På 1800-talet skärptes attityderna och rasismen kulminerade under mellankrigstiden då den emellertid samtidigt mötte radikal kritik. Diskussionen intensifierades av motsättningar kring "negerkultur" och jazz. Även om den grövsta övertron på rashierarkier mötte kritik, fanns tankefiguren kvar och den radikala kritiken slog igenom definitivt först under efterkrigstiden.

Utvecklingsoptimism och framstegstro fanns före den biologiskt baserade utvecklingsläran, men evolutionismen präglade många darwinistiska tillämpningsövningar på människosläktets utveckling. Optimismen formulerades pregnant av zoologen Wilhelm Lerche: vetenskapen "lär oss att det finnes blott en tid, som är bättre än vår, ock att denna är framtiden". Emil Svenséns *Allmän historia* (1894) konstaterar frankt i ingressen: "Den kamp för tillvaron, som i naturen gifver seger åt de bäst utrustade, råder äfven inom människans värld och låter i sinom tid de rikast utrustade folken blifva herrar i de af naturen bäst försedda landen." August Wetterling skrev 1895 om "rödskinn" att "de folkkunnige [etnograferna] skola minnas dem, skola med vemod studera deras lif och förhållanden, om också icke beklaga deras öde, då de veta, att inom hela skapelsen det lägre måste lämna plats för det högre". Vid

sekelskiftet inträdde en viss reaktion mot evolutionismen och Holmbergs studie av mellankrigstiden visar hur den fortgående försvagades och mer eller mindre försvann ur de historiska översiktsverken, men återfanns i religions-historiska verk, t.ex. i Rafael Karstens *Naturfolkens religion* (1923). Genom att de grövsta formerna av socialdarwinism försvagades, relativiserades bilden av omvärlden, som inte längre graderades enligt tyngden på den vite man-nens börda.

Evolutionismen och rastänkandet kunde dock stå i konflikt med varandra: antingen var det så att raserna genomgick en evolution eller också var ras-egenskaper en gång för alla givna. Den förra uppfattningen innebar att också de lägre raserna under lämpliga förhållanden kunde höja sig; detta uppfor-drade till en fostrar- och lärargärning från de längre hunnas sida - här fanns alltså en grund för paternalistisk kolonialism. Den senare uppfattningen var mörkare: om de lägre raserna saknade kulturskapande eller ens kulturefter-apande förmåga, var de dömda att gå under eller för alltid förbli underordna-de; europeisk civilisering var snarast av ondo eftersom den ryckte upp infö-dingens rötter och korruperade honom.

Oberoende av vilken uppfattning iakttagarna omfattade var deras av-ståndstagande från rasblandning närapå totalt. Det protestantiska Europa var skeptiskt inför Spaniens och Portugals insatser i Sydamerika. Man oroade sig för hur områdets historia skulle gestalta sig på grund av den omfattande ras-blandningen, som skapat en typ som var "på en gång slö och passionsfull". Under mellankrigstiden var varningar för rasblandning legio, både i rashygie-nikernas verk och i konstateranden som att världskriget varit kontraselektivt genom att försvaga den vita rasen. Svensk-amerikanen Amandus Johnson tillskrev portugisernas stordåd i Afrika en infusion av nordiskt blod, medan deras väl-des förfall berodde på dekadens genom uppblandning med neger-blod, som "bidrog till att sänka det portugisiska folkets intelligens och hand-lingskraft".

Under mellankrigstiden utsattes rasismen också för kritik, bl.a. då Harald Hjärne förpassade "rasanlag" och "folklynnen" till samma kategori som häx-tron: tron, inte häxan var en historisk realitet. Hjärne framförde även en re-markabel europeisk självkritik genom att i ett världshistoriskt översiktsverk 1921 diskutera "Tvifvelsmål om imperialismens historiska betydelse". Han såg ett behov av en världshistoria där icke-västerländska folk ingick på egna villkor.

Kring 1900 konstaterar Holmberg ett slags genombrottsskede i fråga om svensk orientering om främmande världsdelar, folk och kulturer. Bilden blev mångsidigare och mera svenskt förankrad samtidigt som utbudet av "fjärr-stoff" i pressen ökade något. I skolvärlden förefaller det dock som om både kristendomsämnet och geografin skulle ha öppnat horisonten i högre grad än historien. Som ett slags sammanfattning använder Holmberg *Kunskapens bok* (1937-1940), liksom han tidigare använt *Nordisk familjebok*. Artiklarna i *Kunskapens bok* visar en mindre pistocentrism (religiösa fördomar) och etno-

centrism, tonen mot främmande religioner och kulturer är aktningfullare och sakligare. Uppslagsverket betonar vikten av att skilja mellan ras och språk och tar avstånd från den "vetenskapliga rasismens" pretentioner, liksom även från evolutionismen som total livsåskådning. Andan i den information som gavs låg närmare 1700-talets "medkänsla med vildarna", än 1800-talet segerförra evolutionism. Eurocentrismen hade sedan imperialismens glansdagar förlorat sin självklarhet, men var ännu ett inslag i ett europeiskt vi-medvetande. Som Holmberg konstaterar var det först efter andra världskriget som världen exploderade i Europas ansikte.

*

Holmberg konstaterar att om den litteratur som bjöds svenska läsare i allmänhet var föråldrad var detta ännu mer påfallande ifråga om skolböckerna – ett förhållande som kanske inte ändrat sig så mycket som man gärna ville tro. Författarna stod för ett självklart eurocentriskt perspektiv; andra folk drogs in då de kom i kontakt med Europa. 1868 års kommission för läroböckerna i historia och geografi kritiserade att "österländska folk" fått för mycket utrymme, ibland nästan lika mycket som hellenerna, vilket tydde på att författaren inte kunde skilja viktigt och oviktigt – "Muhamedaners, Hinduers och Chinesers bildning" stod dock nästan stilla sedan sekler. Idealet för en skolbok var att den skulle vara kort, redig och kompromisslöst europacentrerad. I *Allmän världshistoria* deklarerade Otto Sjögren 1910 helt i Rankes efterföljd att historien endast sysselsatte sig med kulturfolken, med stillastående, försumpade och efterblivna naturfolk endast såvitt de kommit i kontakt med kulturfolken: "Någon 'mänsklighet' såsom ett hela släktet omfattande samfund finns sålunda endast som tankekraft för filosofer och teologer; historien har åtminstone ännu icke med någon sådan att göra".

För att få perspektiv på sina resultat gjorde Holmberg i första delen några kontroller i fransk press, som gav vid handen att den knappast noterade världen utanför Frankrike. Han formulerade hypotesen att den franska horisonten – trots de betydligt större kontaktytorna med främmande världsdelar – inte var avsevärt vidare än den svenska och att utvecklingen sannolikt var likartad i alla västeuropeiska länder eller som han omvänt formulerar det i andra delen: svenska publicister identifierade sig i sina imagologiska relationer med ett "vi" som omfattade Västeuropa, västerlandet, kristenheten och den vita rasen. Han följde två år senare upp detta med en undersökning av franska skolböcker och ungdomstidningar jämförda med de svenska.²

Holmberg inleder med en redogörelse för det franska skolsystemet, där de

² Se även Åke Holmberg, "The Holy European Empire", European self-assertiveness as an element of nineteenth-century nationalism in France and Sweden', Erik Lönnroth, Karl Molin & Ragnar Björk (eds.), *Conceptions of National History. Proceedings of Nobel Symposium 78* (Berlin-New York 1994), s. 98-113.

klassiska språken intog en skyddad särställning också då andra ämnen skars ned. Franska kritiker drog en parallell mellan franskt lyceum och kinesiskt examensväsen. Det fanns paralleller med skoldebatten i Sverige, men latinväldet var svagare i Sverige, där det å andra sidan inte fanns någon motsvarighet till kulturkampen mellan stat och kyrka. I Sverige var ett konfessionslöst gymnasium en omöjlighet.

Eurocentrismen var lika självklar i Sverige och Frankrike, men Tredje republikens skola präglades av en missionerande trosviss betoning av den patriotism som var ett självklart inslag i de moderna nationalstaternas skolsystem. Kort efter nederlaget 1871 präglades skolböckerna ännu av en viss kosmopolitism av 1700-talstyp, men därefter slog de nya nationalistiska tongångarna igenom från 1880-talet, liksom småningom även de rasistiska. "Seklets mest nötta raskliché om den gula rasens stillastående kultur återkom också i franska skolböcker: "I Orienten tycks ingenting börja och ingenting sluta". Generellt var uppskattningen av Kina dock något större och bilden mer nyanserad i Frankrike, medan fransmännen förhöll sig mera reserverat till Japans europeisering. Frankrike var under vissa perioder i historien allierat med turkarna, men dessa karakteriseras med allmänneuropeiska epitet som indolens och ignorans.

I ett avseende skilde sig förutsättningarna för den franska omvärldsbilden radikalt från den svenska. Det franska kolonialväldet spelade en central och i flera avseenden självklar roll i den franska omvärldsbilden. Att bli utmanövrerat av England i Egypten framstod för en författare som ett tredje sår, vid sidan av Sedan och Kommunen. Franska författare var övertygade om Frankrikes kolonisationsbegåvning, som bl.a. utmärkte sig genom en fördomsfri och human tolerans. Algeriet var något av en modell och i Indokina underkastade sig annamiterna det franska styret med en suck av lättnad. Afrika ägnades en betydligt större uppmärksamhet än i svenska skolböcker, men det var fr.a. de franska intressena som styrde. De franska kolonierna behandlades med en utförlighet som inte hade några som helst motsvarigheter i Sverige, men trots det räckte det länge innan skolböckerna började se skillnader mellan "negrerna".

Holmbergs undersökningar bygger på en imponerande beläsenhet och behärskning av ett enormt material. Han lyckas så långt det är möjligt i undersökningar av detta slag variera sin framställning och fånga läsarens intresse för något som lätt kunde ha blivit en uppräknig. Han har avtäckt stora och viktiga delar av den svenska – och synbarligen västeuropeiska – synen på omvärlden. I denna spegel framträder en svensk självuppfattning.

Max Engman

Medarbetare i detta nummer:

Max Engman, fil.lic. (disp.), professor, Åbo Akademi; *Petri Karonen*, fil.dr, docent, Jyväskylä universitet; *Henrik Meinander*, fil.dr, assistent, Helsingfors universitet; *Kari Tarkiainen*, fil.dr, docent, riksarkivarie, Riksarkivet, Helsingfors.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av följande bidrag i detta nummer: recension av Petri Karonen (övers. Max Engman).

Marja Engman:

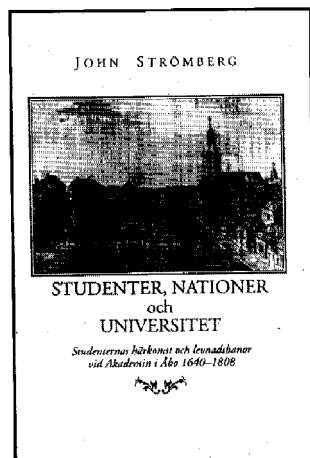
DET FRÄMMANDE ÖGAT

Alma Söderhjelm i vetenskapen och offentligheten. 480 s. Rikt illustrerad.
Bokhandelspris ca 190 mk.

John Strömberg:

STUDENTER, NATIONER OCH UNIVERSITET

Studenternas härkomst och levnadsbanor vid
Akademien i Åbo 1640-1808. 238 s.
Bokhandelspris ca 140 mk.

Kerstin Smeds:

HELSINGFORS - PARIS

Finlands utveckling till nation på
världsutställningarna 1851-1900. 397 s. Rikt
illustrerad. Utges i samarbete med Finska
Historiska Samfundet.
Bokhandelspris ca 160 mk.

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND

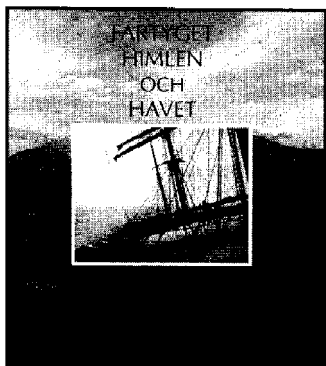
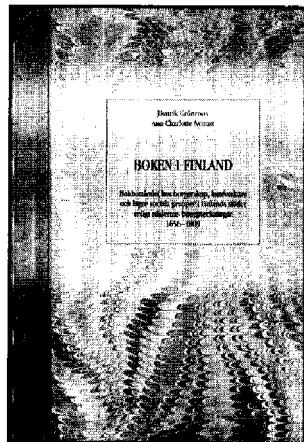
Henrik Grönroos - Ann-Charlotte Nyman:

BOKEN I FINLAND

Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656-1809.

Inb. 638 s.

Bokhandelspris ca 260 mk.

Marika Rosenström:

FARTYGET, HIMLEN OCH HAVET

Verklighetsuppfattningen bland sjömän i långfart under segelsjöfartens sista era.

160 s. Rikt illustrerad.

Bokhandelspris ca 140 mk.

Magnus von Wright

DAGBOK 1824-1834

Konstnårsbröderna von Wrights dagböcker 1.

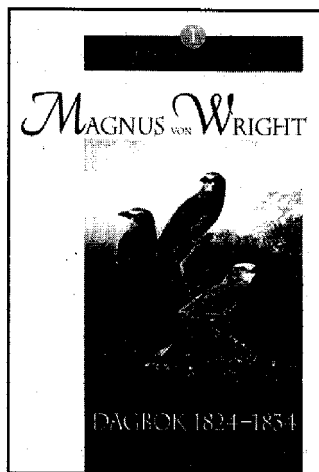
Utgivare: Anto Leikola, Juhani Lokki, Torsten

Stjernberg och Johan Ulfvens. 408 s. +

register 48 s. Inb. Illustrerad i färg och

svartvitt

Bokhandelspris ca 280 mk.

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND

Innehåll

Max Engman: Finska ångslupsbolaget i S:t Petersburg	149
Henrik Meinander: Kriget, ansvaret och historiens domstol. Krigsansvarighetsprocessens historiografi	191
Översikter och meddelanden:	
Max Engman: Petropolitanskt	221
Granskningar:	
Anders Olsson: Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630-1660. Av Petri Karonen	242
John Strömberg: Studenter, nationer och universitet. Studenternas härkomst och levnadsbanor vid Akademin i Åbo 1640-1808. Av Kari Tarkiainen	253
Åke Holmberg: Världen bortom Västerlandet I-II. Åke Holmberg: Tredje världen i Tredje republikens skola. En jämförande studie av franska och svenska fjärrhorisonter. Av Max Engman	257

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 4, 00014 Helsingfors universitet

Prenumerationspris 1996: Mk 135,- Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 40,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.